

Ռ. ԶԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

Առանձնատիպ «Գրական-բանասիրական հետազոտություններ»
ժողովածուի III գրքից, 1948 թ.

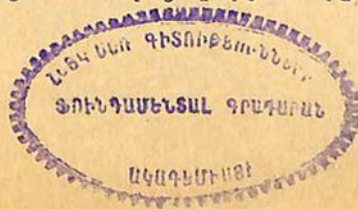
26. XII. 98. Գևորգ

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

Արովյանի կյանքի հարցերի շուրջը եղած գրականությունը թերևս ավելի քիչ է, քան պետք է լիներ, սակայն ավելի շատ՝ քան հայ հեղինակներից որևէ մեկի մասին:

Զարգացման այն ճանապարհը, որ անցել է Արովյանի կյանքին նվիրված գրականությունը, նրա հետ կապված խնդիրները, թե ո՞վ ինչպես է լուծել հարցերը, ինչպես լուսաբանել մեծ գրողի կերպարը — քննության առանձին նյութ է, մեր կարծիքով, բավական հետաքրքրական, նախնադասական բնավ չշոշափված: Արովյանի կյանքի ուսումնասիրության նվիրված յուրաքանչյուր աշխատություն մի կողմից ամփոփել է մինչ այդ եղած արդեն հայտնի փաստերը, մյուս կողմից՝ բացել նոր ու անհայտ դռներ, և այդպիսով հետզհետե ընդլայնել Արովյանի կյանքի իմացության շրջանակները:

Արովյանի կյանքին նվիրված ամենաընդարձակ աշխատություններն անգամ (Ն. Տեր-Կարապետյան, Ե. Շահազիզ) արխիվային նյութերի բավական հանգամանալից հետազոտության արդյունք լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ Արովյանի կյանքից որոշ փաստեր, արխիվային նյութեր չեն օգտագործել: Նշանակում է, այդ հետազոտությունների հեղինակները չեն նկատել կամ էլ նկատել են, բայց կարևորություն չեն տվել այդ փաստերին: Քիչ չեն և այն դեպքերը, երբ կենսագիրներն արժեք են տվել, երկար կանգ առել առանձին մանրամասնությունների վրա, և ընդհակառակը, հարեանցի, թուուցիկ հայացք ձգել Արովյանի կյանքի այնպիսի կողմերի վրա, որոնք հետաքրքիր են ոչ միայն իբր կենսագրական փաստ, այլև կյանքի առանձին երևույթների նկատմամբ Արովյանի ունեցած հասկացողությունները պարզելու տեսակետից:

Յհա մի շարք աշխարհի տվյալներ, որ քաղել ենք Աբովյանի արխիվից, հանձնում ենք մեր գրական հասարակայնության ուշադրությանը:

Այս նոր նյութերը մի՛ կողմից երևան են հանում Աբովյանի կյանքի որոշ անհայտ կողմեր, նոր մանրամասնություններ, առանձին հարցերի նկատմամբ Աբովյանի վերաբերմունքը, հարցաքնները, մյուս կողմից՝ արդեն հայտնի դեպքերից մի-երկուսը լրացնում և ճշգրտում:

ԱՐՈՎՅԱՆԸ ԴՈՐՊԱՏ ՄԵԿԵՆՈՒ ՆԱԽՈՐՅԱԿԷՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երվանդ Շահազիզի «Խաչատուր Աբովյանի կենսագրության» մեջ կարդում ենք հետևյալը.

Աբովյանը «արդեն իր բոլոր պատրաստությունը տեսած է եղել (խոսքը Դորպատ ճանապարհով ելու մասին է — Ռ. Զ.) ստացած է եղել իր ծնողների թույլտվությունը, 1829 թվի դեկտեմբերի 4-ին էլ, շատ թախանձելուց հետո, նրան հաջողվել է ստանալ և կաթողիկոսի թույլտվության կոնդակը, նույն թվի դեկտեմբերի 9-ին էլ՝ ուղեգիր (ОТКРЫТЫЙ ЛИСТ) հայերեն գրած, և օրեցօր անհամբեր պալատել է Պարրոտի նամակին: ... 1830 թվի ապրիլին, վերջապես, Աբովյանն ստացել է Պարրոտից մի նամակ», ուր հայտնված է, որ Դորպատ մեկնելու խնդիրը որոշված է:¹

Այն, որ ուսման գնալու համար Աբովյանը նախքան կաթողիկոսից կոնդակ է ստացել, հայտնի չի եղել ոչ Մ. Տեր-Աղաբյանցին և ոչ էլ Ներսես Տեր-Կարապետյանին: Այդ մասին առաջին անգամ խոսք է եղել մեր գրած կենսագրական համառոտ ակնարկում, հետո նաև Շահազիզի կազմած՝ «Դիվանում», ուր հրապարակված է կոնդակն ամբողջությամբ:²

Կոնդակը, ճիշտ է, նորություն էր Աբովյանի կենսագրության մեջ, բայց այն միտքը, թե պատանուն հաջողվում է թախանձագին աղերսներով առնել կաթողիկոսի համաձայնությունը Դորպատ մեկնելու մասին, և դեկտեմբերի 4-ին էլ ստանալ կոնդակ՝ հիմնա-

¹ Երվանդ Շահազիզ. «Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը», Երևան, 1945, էջ 14:

² «Աբովյանի կյանքը», Երևան, 1939, էջ 36:

³ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի». կազմեց և ծանոթագրեց Երվանդ Շահազիզ, Երևան, 1940, էջ 97—98:

վորված չէ որևէ փաստական տվյալով: Մեզ համար, ինչպես երևի նաև Շահազիզի, հիմք է ծառայել Հակոտհասության պատմածը կաթողիկոսի և Աբովյանի հրամեշտի մասին:¹

Նորահայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը նոր մանրամասնություններ է պարզում:

Գևորգ Հախվերդյանի թղթերի մեջ գտնվել է Աբովյանի մի անտիպ ուղեգրությունը՝ «Поездка к развалинам Ани» անունով:²

Այս ուղեգրական աշխատության մեջ Աբովյանը, իր սովորության համաձայն, շեղվելով բուն նյութից, վերհիշել է իր կյանքի մի քանի մանրամասնությունները: Կան նորություններ և այնպիսի փաստեր, որոնք ճշգրտում են հրապարակի վրա արդեն եղած, սակայն լուսաբանության կարոտ որոշ տվյալներ:

Բերում ենք Աբովյանի այդ աշխատությունից մի հատված, որ մեզ զբաղեցնող հարցի և այլ խնդիրների շուրջը կան ուշադրավ մանրամասնություններ:

...«Паррет уехал с одними лишь холодными [обещаниями, сделанными] милым тоном: «Постараюсь, но не могу обещать вам ничего прочного».—Мне надобно было только, по его железной воле, похлопотать о своем увольнении не из духовного звания, а со³ службы на несколько лет. С окровавленным сердцем встретил я опять черные стены эмпиадзинские, никогда не казавшиеся⁴ в столь страшном виде, как теперь. Целая неделя прошла для меня пытками невыразимыми. Ежедневно, почти, призван был я в страшный суд тогда еще могучего Синода, имеющего неограниченную власть над всею церковью и нацією даже. Упреки, угрозы, наставления одного, обещание епископского сана и места через 5 лет—после того дня,—другого—ничто не устрашало, не заманило меня. Покойник архиепископ Пасиф⁵ Тер-Маруков, важнейший тогда член Синода, раз до полуночи старался всячески обольстить меня будущим моим карьером в звании епархиального архиеписк[она] в Грузии или в России, основываясь на знании моем русского и арм[янского] языков, что и теперь ред-

¹ А. Гакстгаузен. „Закавказский край“ часть 1, стр. 200.

² Հախվերդյանի ՍՍԻ Գրառությունների Ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Խ. Աբովյանի արխիվ, № 23: Այս փաստաթուղթը Գևորգ Հախվերդյանի արխիվում հայտնաբերել է Գրական Թանգարանի աշխատակից Ընկ. Գ. Սիմոնյանը:

³ Բնագրում՝ из:

⁴ Բնագրում՝ показавшиеся:

⁵ Բնագրում Զоисиф.

кость в монастыре. Он и правду говорил, но юному сердцу казалось¹ все это одною лишь химерою.²

Наконец, решились обещать мне отпразднить меня на свой счет в Москву в Институт Г. Лазаревых весной, лишь бы я оставил свое намерение последовать за этими лотранов (лютеран), не знающими ни постов, ни святых, ни даже бога. Я успокоился, но неосновательность этой надежды, которою старались святые отцы удержать и остановить меня от преследования за Парротом, открылась мне, по особенному ко мне его благоволению, покойником Иоанном, не бывшим тогда еще Патриархом, а старшим членом Синода. Ужас отчаяния объел меня с адскою силою. Я явился уже с твердою решительностью оставить свое духовное звание, как они не отпустят³ меня. Синод, вычеркнув⁴ меня из места своих братий, произнес на меня проклятие, на место благословения. Отобрали все мои вещи до нитки, оставляя на мне только платье одно. Горе тому, кто с этой минуты и поклониться со мной осмелился! Я вышел из монастыря без копейки, в темную ночь и провел ее в доме зятя, живущего и теперь в Вагаршапате (эчмиадзинской деревне). Товарищ мой, ученый священник, теперь в Бессарабии, — Мсур, — послал секретно свою маленькую шубу. Друг мой и учитель, ученый Иоанн Крымский, ныне епископ в Испане, — 10 рублей серебром, по приказанию Патриарха, ослепленного и бездейственного уже по причине слабого здоровья, который очень поздно узнал обо всем происшедшем через Иоанна же, своего кабинетного секретаря. Одна его добродетельная душа сострадала со мною, одно его ангельское сердце открылось ко мне с благословением. Я был призван к нему в полночь, когда все спало в монастыре сном глубоким. Слезы и топ этого божественного старца чисто патриархальных времен Авраамов и, уже 18 лет тому назад, и теперь поражают меня до глубины сердца.

— «Подойти ко мне мой Рафаэл,⁵ — сказал он мне голосом,⁶ потрясшим всю мою экзистенцию и теперь, голосом Исаака праведного, — «Подойди ко мне, любезный отрок благочестивого Абова; блага твоя цель, полезен твой путь. Но обещаешь мне не забыть родины и родной церкви, — вот мое объятие, вот мое благословение, вот и увещание твое, исключающее тебя не из числа твоих братьев, не из сердца моего, а из службы

¹ *Բնորոշում* оказалось.

² *Բնորոշում* химерною.

³ *Բնորոշում* пустят.

⁴ *Բնորոշում* изчеркнув.

⁵ *Մասը Թադևոսի որդու մասին է:*

⁶ *Բնորոշում* с голосом.

оухой. Да благословит Всевышний твой путь»,—произнес старец, обняв меня дрожащими руками и со любовью отца расцеловал, дал свою благотворную десницу к прикладыванию, дал и увольнительный лист, и я встал, ушел от него, чтобы навек благословить память его священную, блаженную, не забыл ли я нацию свою и церковь, пусть, нания опять скажет, которая знает меня уже лет 11 после приезда из Европы!».

Ինչ է պարզում այս հատվածը:

Առաջին. խոստանալով հաշտել Աբովյանի ուսման գործը, Պարրոտը մեկնելիս նրա առաջ խնդիր է դրել՝ ազատվել ոչ թե հոգևոր կոշումից, այլ ծառայությունից՝ մի քանի տարով:

Երկրորդ. տարբեր ազդյուններից հայտնի էր այն հալածանքը, որ առաջացել էր Աբովյանի շուրջը՝ ուսման մեկնելու կապակցությամբ: Այս հատվածով եղած տեղեկությունները հաստատվում են ավելի փաստացի դառած:

Երրորդ. Աբովյանին խոստացել են կազարյան ճեմարան սովորելու ուղարկել, եթե նա Դորպատ՝ Պարրոտի մոտ ղնալու մտքից հրաժարվի:¹ Այս հատվածից պարզվում է նաև, որ այդ եղել է միայն խոստում: Եվ Հովհաննես Կարբեցին, այս ևս կարևոր է, որ այն ժամանակ Սինոդի ավագ անդամներից էր, բացում է գաղտնիքը, հայտնելով, որ Աբովյանը չսկսեք է հույսեր կապի այդ խոստման հետ:

Չորրորդ. սարսափելի հուսահատության մեջ ընկնելով՝ Աբովյանը հաստատապես որոշում է հրաժարվել հոգևոր կոշումից, որպեսզի ազատ լինի և կարողանա իր սեփական բախտը տնօրինել ուղածի պես: Եվ դա պատճառ է դառնում, որ Սինոդը, նզովելով Աբովյանին, միաբանությունից հեռացնում է:

Հինգերորդ. Դորպատից, 1832-ի մարտի 2-ին կաթողիկոսի անունով գրված ընդարձակ նամակից² հայտնի էր, թե ինչպես Տեր-Մարությանը, նրա հետ նաև ուրիշները, Սինոդի վերոհիշյալ վճռից հետո, հարձակվում են Աբովյանի վրա, խլում նրա ունեցած-չունեցածը և դատարկաձեռն հանապարհում: Այս մասին աբովյանագիտության մեջ մինչև այժմ հայտնի փաստաթղթերում ոչ մի խոսք

¹ Այս մասին խոսք կա նաև էջմիածնի Սինոդի բարձրագույն ժողովին ուղղված Աբովյանի մի ղեմուժի մեջ, որը ժամանակին հրապարակել է Ա. Երեցյանը: Այդ ղեմուժը տեղ է դրել նաև «Դիվանի» մեջ (էջ 26):

² Այդ նամակը, որ քաղված է Աբովյանի գորպատյան օրագրերից, առաջին անգամ լույս է տեսել Տեր-Կարապետյանի զրբում (էջ 122—130), ապա նաև «Դիվանում» (էջ 35—41):

չիա, թեև Աբովյանը առիթ է ունեցել խոսելու այդ թղթերի մեջ՝ իր նկատմամբ էջմիածնի ունեցած վերաբերմունքի մասին:

Կաթողիկոսին գրված նամակում Աբովյանը կարող էր շատ բան չափազանցել, որովհետև դեռ թարմ էր այն վերապորանքը, որ հասցրել էր իրեն Տեր-Մարությանը: Կարելի էր այդպես մտածել, եթե այս ուղեգրական աշխատության մեջ նույն դեպքը հիշատակելիս չլիներ: Տարիներ հետո՝ գրված ուղեգրական այս ակնարկում, նույն դեպքի հիշատակումը հաստատում է փաստը, տեղ չթողնելով այլևս կասկածի համար, թե նման բան իսկապես եղել է կամ ոչ, կամ որ Աբովյանը պատահած դեպքը ենթարկած լինի չափազանցության:

Այս փաստը ուղղում է այն սխալը, որ մենք թույլ ենք տվել Աբովյանին նվիրված կենսագրական ակնարկի մեջ, գրելով թե՝ «հրաժեշտի սրահին մի խումբ հոգևորականներ հարձակվում են նրա վրա, խլում շորերն ու ճամբի պաշարը»:² Ուրեմն՝ այդ հարձակումը նախորդել է հրաժեշտի օրվան, և ոչ այնքան մեկնելու, որքան այն պատճառով, որ Աբովյանը համարձակվել է չէ թե միայն ընդդիմանալ Սինոդի կամքին՝ ուսման մեկնելու կապակցությամբ, այլ համարձակվել է հրաժարվել հոգևոր կոչումից: Եվ վերջապես՝ այդ հարձակումը ամենևին կապված չի եղել Պարոտրի նամակի հետ, որովհետև այն մի քանի ամիս հետո է միայն ստացվել:

Շատ է զարմանալի, որ մի այդպիսի կարևոր փաստ Աբովյանի կյանքից՝ Շահազիզը չի օգտագործել 1945-ին գրած ընդարձակ կենսագրության մեջ, թեև իրեն ոչ միայն հայտնի է եղել վերոհիշյալ հալածանքը, այլև, ճիշտ է, մի փոքր սխալ ձևով, բայց դրանից առաջ օգտագործել է մի այլ առիթով:³

Վեցերորդ. այս հատվածը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ հալածանքների շրջանում, Աբովյանը, թշնամիներից բացի, ունեցել է նաև սրտակից բարեկամներ, որոնք իրենց ուժերի ներածին չափով օգնության են հասել նրան (Մսերյանց, Շահխաթունի և ուրիշներ):

Յոթերորդ. Հարստահաուզենի գրքից՝ հայտնի էր Աբովյանի ու եփրեմ կաթողիկոսի հանդիպումը: Այս տվյալը օգտագործված է

¹ Ուղեգրական ակնարկը անթվակիր է. մեզ թվում է, որ այն գեղեցիկ է գրված լինի ոչ շուտ, քան 1847-ի վերջերին:

² «Աբովյանի կյանքը», էջ 37:

³ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 12:

⁴ А. Гакстгаузен, стр. 200.

Աբովյանի և ննսագիրներին՝ Մ. Տեր-Աղարյանցի, Ն. Տեր-Կարապետյանցի, Ե. Շահազիզի կողմից։ Ուղեգրական ակնարկի մեջ նույնպես խոսք կա այդ մասին։

Կենսագրական յուրաքանչյուր տվյալ որքան շատ աղբյուրներ ունենա, այնքան ավելի հավաստիություն է ձեռք բերում։ Ծիշտ է, այն, ինչ Հաքստհաուզենն է նկարագրել, ինչպես հայտնի է, քաղել է իրենից՝ Աբովյանից։ Բայց մեզ հայտնի չէ, թե ինչպես է Աբովյանը Հաքստհաուզենին հաղորդել և այդ նրա կողմից ինչ ձևով է վերարտադրվել։ Իսկ այս դեպքում մենք գործ ունենք մի հրատարակչի հետ, որ պատկանում է անմիջապես Աբովյանի գրչին։

Հաքստհաուզենի և Աբովյանի պատմածները միևնույն դեպքի մասին թեև մի փոքր իրարից տարբերվում են, բայց հակասական չեն։ Հակստհաուզենի նկարագրածի մեջ կաթողիկոսի խոսքը ավելի լրիվ չափով կարելի է գտնել։ Սակայն դրա փոխարեն, Աբովյանի նկարագրությամբ կենդանանում է այն հալածական միջավայրը, որը և կաթողիկոսին ստիպել է կանչել Աբովյանին իր մոտ։ Հետո. կաթողիկոսի խոսքի մեջ, ըստ Աբովյանի պատմածի, կա մի կարևոր մանրամասնություն. պարզվում է այն հարցը, թե ինչպես է պատահել, որ Սինոդի վճռով էջմիածնի միաբանությունից հեռացված Աբովյանը Դորպատում և այնուհետև՝ պահպանում է իր հոգևոր կոչումը, մինչև որ 1839-ին էջմիածնի Սինոդը Աբովյանին, իր խնդրագրի համաձայն, ազատում է սարկավադությունից։¹ Կաթողիկոսի այն խոսքը, թե Աբովյանին տալիս է ոչ միայն իր օրհնությունը, այլև արձակման թուղթ, որով նա ոչ թե հանվում է միաբանների թվից, այլ միայն պաշտոնից՝ պարզում է վերոհիշյալ հարցը։

ՄԻ ԷՋ ԴՈՐՊԱՏՅԱՆ ՈՐԱԳՐԵՐԻՑ

Աբովյանի կյանքի նույն այդ շրջանը լուսաբանող մի այլ, մինչև այժմ չօգտագործված փաստաթուղթ ևս գոյություն ունի։

Յուրաքանչյուր տարվա սեպտեմբեր ամիսը Դորպատում մի առիթ է եղել, որ Աբովյանը և Պարրոտը միասին, կամ Աբովյանը մեկուկ, հիշեն 1829-ի սեպտեմբերը, Մասիսի գաղաթ բարձրանալը, դրա հետ կապված դեպքերը և այլն։

Այսպես, օրինակ, Պարրոտն իր բարեկամներին և ծանոթներին

¹ Ն. Տեր-Կարապետյան, «Խաչատուր Աբովյան», 1897, էջ 131—132.

րին, այդ թվում նաև Աբովյանին, հրավիրում է իր տուն՝ Մասիսի գաղաթը բարձրանալու տարեդարձը նշելու համար:

Այս մասին գրանցում կա դորպատյան օրագրերի առաջին էջերում:¹

Մի անգամ, արդեն տարիներ հետո, Աբովյանը տանը մենակ մնացած ժամանակ, ուշ գիշերով հիշում է նախադորպատյան օրերը, իր կյանքի մի քանի մանրամասնությունները և դրանց մի մասը դրի առնում իր օրագրերի մեջ:

Աբովյանի կենսագիրներից առաջինը, որ օգտագործել է դորպատյան օրագրերը, Ն. Տեր-Կարապետյանն է:² Մ. Տեր-Ազարյանցը, որ կենսագրությունը գրել է նույնպես արխիվային նյութերի հիման վրա, ասում է. «մեզ հայտնի չեն Աբովյանի կյանքի բոլոր հանգամանքները Դորպատի մեջ»:³ Նշանակում է, Ազարյանցի ձեռքի տակ չեն եղել Աբովյանի դորպատյան օրագրերը: Աբովյանի դորպատյան կյանքից Ազարյանցը հիշում է միայն մի դեպք— Աբովյանի սրտառուչ հանդիպումը Ֆահրադ Բաղալյանի հետ, և դրա հետ կապված մի շարք մանրամասնություններ, որ կենսագիրը քաղել է Բաղալյանին նվիրված ոտանավորի բավական ընդարձակ ծանոթությունից: Այդ ոտանավորը մի քանի արտագրություններ պահպանվել է Աբովյանի ձեռագիր մատյաններում: Ն. Տեր-Կարապետյանից հետո, ուրիշները, մանավանդ Շահազիզը, շատ են օգտագործել դորպատյան օրագրերը: Չնայած դրան, դորպատյան օրագրերը դեռ բավական նոր և հետաքրքիր փաստեր, տվյալներ և մանրամասնություններ են պարունակում:

Թե Կարապետյանը, թե Շահազիզը չեն օգտագործել դորպատյան օրագրերի վերջին էջերից մեկը, որի մեջ ուշագրավ տվյալներ կան Աբովյանի կյանքի այն օրերի մասին, որ նախորդել են նրա Դորպատ մեկնելուն: Օրագրերից քաղում ենք Աբովյանի սեպտեմբերյան վերհիշումների մի մասը միայն, մի հատված, ուր մեզ դբաղեցնող հարցերի վերաբերյալ փաստեր կան:

Ահա այդ հատվածը:—

«Ես ինքնին ընտրեցի վասն իմ զպանդխտական վիճակն առ ի լնուլ զփառփառ ցանկութեան իմոյ. ո՞րպիսի նեղութիւն, ո՞րպիսի

¹ Աբովյանի արխիվ, № 16:

² Ն. Տեր Կարապետյան, «Մաշտոտը Աբովյան», 1897, էջ 33—82:

³ Մ. Տեր-Ազարյանց, «Մեկ քանի խոսք Ազովեանի վերա» («Կոռնիկ», 1861, թիվ է, էջ 536):

⁴ Նույն տեղ, էջ 537—538:

ատանջանա ո՛չ կրեցի նոյնիակ ի հայրենիս իմ միմիայն վասն լուս-
 աւորութեան իմոյ: Տեսեալ գաղտնութիւն և գոթբախտութիւն ազ-
 գակցաց իմոց և լուեալ զհամբաւ բարեբախտութեան և ծաղկեալ
 վիճակի Եւրոպացոյ յամենայն ազգս կենաց, զի՞արդ ծանր թուէր
 ինձ ապաբախտութիւն իմ անկեալ գոլով յայնպիսի երկիր, ուր և
 ո՛չ մի ինչ ՚ի դիտաւորութեանց իմոց կարէր յառաջ գալ, և ի հեռի
 գոլով յայնմ աշխարհէ, ուր բոլոր բաղձանք իմ թուէին իբրեւ ՚ի
 սրբարանի կնքեալ. լերինք կռակասեան թուէին ծածկել ի թիկունս
 իւրեանց զայն ամենայն, զոր երիտասարդական իղեալ իմ խոս-
 տանայր ինձ: Ո՛վ սքանչելի տենչանաց երիտասարդութեան, զի՞-
 արդ քաղցր են նոքա մեզ, ամենայն ազգք փորձանաց ամենայն
 արհամարհելի թուին մեզ միմիայն ՚ի ընդ զնոսա: Ոչինչ աղեր-
 սանք, ոչինչ արտասուք նազելի ծնողաց, ո՛չ սէր հայրենեաց, ո՛չ
 վտանգք ապառնի պատահարաց, շիջուցին ի յիս զայս եռանդին:
 Հոգոց և թառաջ հանելով հայէի ի տարածեփ երկնամբարձ շղթայս
 կռակասեան և հոգի կենաց իմոց յուայի միմիայն ՚ի հիափսային
 հոգմոյ ստանալ, այն զի հարաւն ինձ միմիայն քարքարոտութիւն և
 տգիտութիւն շնչէր: Լսելիք հոգեւորականաց մերոց ծանրացեալ էին
 ՚ի խնդրատուութեանց իմոց առաքել զիս անդ: Ուր և յուայի գտա-
 նիլ սակաւ ինչ օգնութիւն առ ո՞ւրեք, առ հայս և առ ռուսս ի յայլ
 օտարս, դիմէի անդ անահ, աներկիւզ, խնդրելով զմիջոց միմիայն
 գնալոյ ՚ի Ռուսաստան, անդ կամէի զիս յանձն առնել միմիայն
 օրհասի իմոյ: Անգամ մի յուայի փախստեամբ ՚ի տանէ ծնողաց
 իմոց հասանել նպատակի իմոյ: Յայս սակս եղէ առակ նշաւակի
 բազմաց: Ոմանք ծիծաղէին ՚ի վերայ անկայուն բարուց իմոց,
 այլք վերայ զգէտ մտատանջութեան և ո՞վ վարէր փակել դրեբանս
 օտարաց: Իբրեւ վտարանդի ոք շրջէի ՚ի վայրէ ՚ի վայր, անհաս-
 տատ, անկուն. վիճակակից հոգեւորականք նովաւ միայն կա-
 ժէին ցաւեցուցանել զիս, տալով ստորաց քան զիս զբարձրագոյն
 աստիճան և նուաստացուցանելով զիս: Այլ ես մտադրեալ էի ո՛չ
 յանձն առնուլ աստիճան ինչ կամ պատիւ, մինչև ընդ զմտադրու-
 թիւն իմ. այլ զայս ամենայն ես թողում ալլում ժամու լիովին
 պատմել: Զայն միմիայն ոչ կամիմ թողուլ ՚ի բաց, թէ սոյն այս և
 այլ պատահմունք այնքան դառնացուցեալ էին զաւուրս իմ, և
 խլեալ յինէն զհաւատարմութիւն մարդկան, մինչև թշնամի համա-
 րեալ ինձ զամենայն մարդ, փախչել ի ժողովոյ նոցա և հալածա-
 կան լինել յամայիս և ՚ի ձորս: Այլ ամենախնամ նախասահմանու-
 թիւն չէր անտես արել զիս: Հետ անհնարին փորձանաց և նեղսա-

Արուսեան առաքեաց նա ինձ զկատարիչն ցանկութեան իմոյ, զորոյ անունն գոհութեամբ կարգացից զամենայն աւուրս կենաց իմոց: Ազատութիւն հայրենեաց իմոց չէ՛ր աննշան վասն պարբերութիւն, վասն պատմութեան և օրհասի ազգին իմոյ. և ես ՚ի յետին աւուրս ի 27 ամի կենաց իմոց, կրկին զսկիզբն արարի ընդ զդիտաւորութիւն իմ: Հասակ, որ ո՛չ այնքան երկարութեամբ ամաց, որքան զանութեամբ կենաց և շարշարանօք մտաց բթացուցեալ և խանգարեալ էին զամենայն կարողութիւն հոգւոյ իմոյ:

Ես նորոգեցի զխնդիր իմ առ հոգեւորականս մեր և առ այլ անձինս: Առաջինքն ընկալան զայն այնու պայմանաւ, զի եթէ ես ձրի ծառայէի նոցա, նորա ուղարկելոյ էին ՚ի մերձաւոր պատահման ծախիւր իւրեանց ՚ի Ռուսաստան ընդ նուրիկաց ոմանց. այլ և այս երկարեցաւ և նոքա ոչ կամէին արձակել զիս, նկատեալ յօգտատուութիւն իմ, զի ես միմիայն էի ի բոլոր վանքին, որ թէև անկատար, այլ գոնէ ըստ մասին ինչ ուսեկէն հատկանայի և հոգեւորականք մեր համարելով զիս գիտնական որ, որովհետեւ բաց ՚ի ուսեկէն զհին լեզուն հայոց քաջ գիտէի, որ օտար իմն էր յայնժամ ՚ի մէջ նոցա և սակաւ գիտէին զայն: Խոստանային զպատիւ, զաստիճան վարդապետութեան և եպիսկոպոսութեան, եթէ ես թոյլ տայի գիտաւորութեան իմոյ»:¹

Աբովյանն ասում է, որ շատ բան ունի պատմելու, որ ամբողջը չի ասում, որ դրա մասին խոսելու է մի ուրիշ անգամ: Իր ալս խոստումը, դժբախտաբար, նա չի կատարել, ինչպես և անկատար է մնացել այն խոստումը, որ մի օր պատմելու է, թե ինչ է իր հետ խոսել Սինոդը² և այլն: Ո՞վ իմանա, դուցե և դեռ հայտաբերվեն այնպիսի փաստաթղթեր, որոնց մեջ գտնենք այդ ամենը:

Դորպատյան օրագրերից քաղված այս հատվածը, վերաբերելով ճիշտ այն շրջանին, որի վրա ինչ-որ չափով լույս սփռեց «Поездка к развалинам Ани» ուղեգրությունից կատարված մեջբերումը, իր մեջ պարունակում է մի քանի նոր և լրացուցիչ տեղեկություններ:

Այս փաստաթուղթը հետաքրքիր է առանձնապես նախագորպատյան շրջանը պարզող տվյալներով:

Պարզվում է, որ մինչև Պարրոտի գալը, Աբովյանը իր ուսման խնդրով դիմել է նաև ուրիշներին, միայն թե հաջողի Ռուսաստան գնալ: Խոսքն ո՞ւմ մասին է — հայտնի չէ: Պետք է ենթադրել, որ

¹ Խ. Աբովյանի արխիվ, № 16 ա:

² Նույն տեղ, № 23:

դրանք եղել են ուսն և օտար ճանապարհորդներ, որ այցելել են նաև Հայաստան, թեև արժվանագիտության մեջ դեռ որևէ ճանապարհորդի անուն հայտնի չէ, որ Արթուրյանի կյանքում նախորդած լինի Պարոտին:

Արթուրյանը, ինչպես պարզվում է, դիմել է նաև բարձրաստիճան, դիրք և անուն ունեցող հայերի: Թե ովքեր են այդ հայերը՝ նույնպես պարզ չէ:

Պարզ է, սակայն, որ Արթուրյանը ոչնչի առաջ կանգ չի առել, միայն թե միջոց ձեռք բերի՝ ուսման հետ կապված իր ձգտումներն իրագործելու: Նա նույնիսկ փախչելու փորձ է արել և այդ պատճառով դարձել ծաղրի առարկա:

Էջմիածնի հոգևորականությունը Արթուրյանին վիրավորելու, նվաստացնելու նպատակով, նրա վիճակակից կրոնավորներին, նույնիսկ նրանց, որ իրենից շատ էին ցած և անարժան, բարձրագույն աստիճան է տվել: Սակայն ոչինչ չի կարողացել Արթուրյանին շեղել իր փգեալից: Նվ այդ այն պատճառով, որ Արթուրյանը հաստատ մձիռ էր կայացրել, ինչպես ինքն է ասում, հանձն շառնել որևէ աստիճան կամ պատիվ՝ մինչև որ իր մտադրությունը չկատարի:

Կամքը կոփող մի ծանր փորձություն էր այդ, պատանի Արթուրյանի համար: Թեև նա փորձել է չընկճվել, նահանջի ոչ մի քայլ չկատարել, բայց այնուամենայնիվ, ինչպես այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս, հուսահատության պահեր շատ է ապրել: Արթուրյանը դեռ պատանի հասակից հալածված մարդու հոգեբանություն է ապրել: Շատ դառնություններ են կուտակվել նրա հոգում, և այդ ամենը, ինչպես ինքն է ասում, խել է նրանից դեպի մարդն ունեցած հավատը: Նա այդ օրերին փախել է մարդկանցից, մենակություն որոնել, շրջել ամալի տեղերում, ձորերում:

Ի միջի այլոց նկատենք, որ օրագրերի այս հատվածում, Արթուրյանը մտաբերելով 1829-ի վերջին ամիսները, իրեն հայտարարում է քսանյոթ տարեկան: Այս ցուցումի համաձայն՝ Արթուրյանը ծնվել է 1802-ին: Մինչև այժմ եղած ծննդյան տարեթվերին (1804—5, 1807, 1809, 1810) ավելանում է մի նորը: Այս տվյալը ոչ թե օգնում է պարզելու, ճշգրտելու, թե եղած տարեթվերից որն է հավանականը՝ այլ ավելի է խճճում Արթուրյանի ծննդյան տարվա հարցը: Բայց այդ մասին կխոսենք առանձին:

Արթուրյանն ասում է, որ հոգևորականությունը թույլ չէր տալիս իրեն հեռանալ էջմիածնից, ամեն կերպ արգելակում էր: Դրա

պատճառներից մեկին էլ այն է եղել, որ մեր մեծ լուսավորիչը դեռ իր պատանի հասակում միակ ռուսերեն իմացողն է եղել ամբողջ վանքում: Եվ, բացի այդ, միաբանության մեջ, ինչպես Աբովյանն է ասում, քչերն են գրաբար այնպես իմացել, ինչպես ինքը: Այս ցույց է տալիս, թե ինչ մակարդակի վրա է եղել էջմիածնի մտավորական միջավայրը: Աբովյանը խեղդվում էր այդ միջավայրում: Դրա համար էլ նա այնպես բուռն ձգտում էր հեռանալ:

Ի միջի այլոց նկատենք, որ Աբովյանի ասածները համընկնում են այն տպավորությանը, որ էջմիածնից ստացել է Պարրոտը:¹ Սակայն անհավանական չէ, որ Աբովյանը այդ ներշնչած լինի Պարրոտին, որ ցույց տա, թե ինքը ինչ միջավայրի մեջ է գտնվում, և դրանով ավելի համոզիչ դարձնի էջմիածնից հեռանալու, Ռուսաստանում կամ մի այլ տեղ ուսում ստանալու անհրաժեշտությունը:

ԱՆՀԱՅՏ ԿԵՍ ՏԱՐԻ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՅ

Շահազիզը գրում է, որ 1829-ի դեկտեմբերի 4-ին Աբովյանը Եփրեմ կաթողիկոսից կոնդակ ստացավ և հաջորդ տարվա ապրիլին էլ՝ Պարրոտից նամակ:²

Աբովյանը Թիֆլիսից Դորպատ ճանապարհվել է հուլիսի 11-ին: Իսկ Թիֆլիս նա պետք է ճանապարհված լինի ոչ շուտ, քան 1830-ի հուլիսի առաջին օրերին: Այդպես ենք կարծում, որովհետև Ալամդարյանի նամակը, որի մեջ ասված է, թե ինքը Թիֆլիսի զինվորական գավառապետից գրություն է ստացել Աբովյանին արված շնորհի մասին, գրված է 1830-ի հունիսի 24-ին:³ Ալամդարյանը այդ ժամանակները եղել է Թիֆլիսում:

Հարց է ծագում — ի՞նչ է արել, ո՞րտեղ է եղել Աբովյանը այդ կես տարին, հաշված այն օրից, երբ կաթողիկոսից կոնդակ ստանալով՝ ազատված է եղել էջմիածնում զբաղեցրած պաշտոնից: Շահազիզը բավականանում է՝ ասելով, որ Աբովյանը «օրեցօր անհամբեր սպասել է Պարրոտի նամակին»:⁴

¹ Fridrich Parrot. «Reise zum Ararat». 1834.

² Ե. Շահազիզ, էջ 14: Ի միջի այլոց նկատենք, որ Ն. Տեր-Կարապետյանի գրած կենսագրության մեջ այս շրջանի վերաբերյալ ոչ մի թվական տվյալ չկա (տես՝ էջ 29—31)։

³ «Դիվան Սաչատուր Աբովյանի», էջ 267։

⁴ Ե. Շահազիզ, էջ 14։

Աբովյանի արխիվում եղած մի շարք փաստաթղթեր հնարավորություն են տալիս ինչ-որչափով պարզել մեզ զբաղեցնող հարցը:

Պահպանվել են Աբովյանին հասցեագրված Մսեր Մսերյանցի մի քանի նամակները:

Մսերյանցը, որ Լազարյան ձեմարանում եղել է կրոնի և հայոց լեզվի դասատու, գրել է մի շարք կրոնական, պատմագիտական և բանասիրական ուսումնասիրություններ, հրատարակել գրաքար լեզվով «Ճոքաղ» ամսագիրը, մագիստրական գիտական ատիճանին հասել, Աբովյանի էջմիածնական մտերիներից է, նրա խոցակիցը, Աբովյանի նման դպիր և ոչ պակաս շարժով հալածված էջմիածնի միաբանության կողմից: Թեև իրենց կյանքի ամենահասուն տարիներին Աբովյանը և Մսերյանցը շատ տարբեր՝ առաջինը դեմոկրատական, երկրորդը՝ ռեակցիոն ճանապարհներով գնացին, բայց մինչև Աբովյանի Դորպատ մեկնելը և մեկնելուց հետո էլ, դեռ առաջին տարիներին, նրանց միացնում էր մի կողմից հալածական ճակատագիրը, մյուս կողմից՝ այն ձգտումները, որ ծրագրում էին նրանք իրենց ապագա գործունեության մասին:

Շահագրգռ, ինչպես ցույց են տալիս «Դիվանի» ծանոթագրությունները, տեղյակ է եղել Մսերյանցի նամակների գոյությունը, նրանցից մի քանիսը տեղավորել է իր կաղամած «Դիվանում»: «Դիվան»-ում գրված է. «Աբովյանի արխիվում գտնվում են Մսերի մի շարք նամակները, որոնք բոլորն էլ առկված են մտերիմ բարեկամական սիրով՝ Աբովյանի տնձի հանդեպ»¹. Սակայն, ինչպես երևում է, Շահագրգն ուշագրություն չի դարձրել կամ պարզապես նրա աչքից վրիպել է երկու նամակ, որոնց թվական տվյալները, ապա նաև թվարկության մեջ եղած մանրամասնությունները, պետք է որ հետաքրքրեին, զբաղեցնեին նրան:

Բերենք այդ նամակների թվագրությունը. ահա մեկը՝ «Ի 1 յունուարի, 1830 ամի ՚ի սբ. էջմիածին»: ահա և մյուսը՝ «Ի 20 մարտի 1830 ամի ՚ի սբ. էջմիածին»:²

Նշանակում է, այդ ժամանակները, այսինքն՝ 1830-ի հունվար և մարտ ամիսներին Աբովյանը էջմիածնից բացակայել է: Իսկ ո՞րտեղ է եղել: Նամակը հնարավորություն է տալիս այդ էլ պարզելու: Մարտի 20-ին գրած նամակում Մսերը խնդրում է Աբովյանին՝ ողջունել Առաքելին, որի հետ մի սենյակումն է ապրում

¹ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 273:

² Աբովյանի արխիվ, № 286:

նա: Անկասկած, խոսքը վերաբերում է Առաքել Արարատյանին: Ժակ Արարատյանը, ինչպես հայտնի է, Թիֆլիսումն էր ապրում:

Ուրեմն՝ այդ ժամանակները Աբովյանը եղել է Թիֆլիսում:

Մոտավոր մի հետք էլ կա Աբովյանի դորապատյան օրագրերում: Ժակ այդ օրագրերը, ինչպես արդեն ասացինք, բավական լավ ծանոթ են Շահազիզին: Վերհիշելով Դորպատ մեկնելու նախօրյակը, հալածանքը, Պարրոտից նամակ ստանալը և այլն, Աբովյանը գրում է — «Ի Թիֆլիս ստացեալ զնամակս զայս»...¹

Ահա հետքեր, որոնցից կառչելով՝ բանասերը պետք է շարունակեր պրպտումներ կատարել, մինչև որ գտներ Աբովյանի՝ Թիֆլիսում գտնվելու մասին լրացուցիչ տվյալներ:

Եվ իսկապես կա մի փաստաթուղթ, որը մի կողմից հաստատում է, որ Աբովյանն իսկապես Թիֆլիսումն է եղել, մյուս կողմից որոշ գաղափար տալիս այն օրերի մասին, որ Աբովյանը այնց է միացրել Թիֆլիսում: Խոսքը վերաբերում է „Поездка к развалинам Ани“ ուղեգրական տկնարկին, որից մի ավել կապակցությամբ քաղվածաբար օգտվեցինք:

Մենք արդեն տեսանք, որ այն բանից հետո, երբ Աբովյանը համարձակություն ունեցավ հրաժարվելու հոգևոր կոչումից, նրա նկատմամբ եղած հալածանքը ծայրահեղ չափերի հասավ: Բնական է, որ Աբովյանն օր առաջ պետք է գլուխն առներ ու փախչեր, որովհետև, ինչպես պատմում է, միաբանությունը սպառնացել էր նրանց, տվեր կհամարձակվին նույնիսկ բարեկէ նրան:

Աբովյանը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, Թիֆլիս ճանապարհվել է 1829-ի դեկտեմբերի 5-ին:

Տեսնենք ի՛նչ մանրամասնություններ կան „Поездка к развалинам Ани“ ուղեգրական տկնարկում Աբովյանի կյանքի այս շրջանի մասին:

«5-го декабря 1829-го года столь достопамятного в жизни моей бесполезней, в суровую зиму, в тумане и снегу, с растерзанною душою я покинул и родину, и родителей, живущих и теперь во 20 верстах от Эчмиад[зина.] с которыми я не мог ни видет[ься], ни прости[т]ься, дабы не быть свидетелем их терзаний и слез и, может бы[т]ь, по сыновней любви к ним, столь сильно кипящей и теперь во мне, не удерживаться от однажды предпринятого мною пути. Арабат и Алагез, святыни пра[в]д[е]в наших, свидетели тогдашних моих слез и стенаний и теперешних моих к ним бла-

¹ Աբովյանի արխիվ. № 16 ա

гтовений и преданности; но есть и живой свидетель этих снов и происшествий со мною и в Эчмиадзине[,] и в Тифлисе. Здесь известный своею ученостью архиепископ Иоаннес Шахатуни, там учитель арм[янского] языка при гимназии Г. Араратов, друг и товарищ юных лет из деревни Шагриара, в 8 вер[стах] от Сардарабата, где жил тогда первый у родных, старался он утирать мои слезы и успокаивать меня отцовскими наставлениями, в Тифлисе утешал и часто накормливал, боясь монахов,¹ будучи тогда учителем в их училище, другой в продолжение четырех безнадежных мучительных месяцев, где часто и в насущном хлебе, и в щепочках нуждался я, чтобы утолить голод и согреть охолодевшие от холода члены, пока наступило райское утро жизни моей радостным письмом Наррота. Этого письма на весь мир не променяю!

Дорога шла через Сардарабат и Александрополь с ужасом и внутренним и наружным от суровости зимы, что в этом городе и на горах наших хуже и жесточе российской. Спутник мой, некто штаб-лекарь Т.[,] которому не менее указывал пред тем, в продолжение трехгодичного знакомства с ним и в Эчмиадзине, и в Эривани, и в Канакире, родной деревне, куда и теперь переходит летом госпиталь Эрив[ани] услуги дружеские. Тот же, у которого я в чуме спал в Сардарабате, и с лекарством, и с чумою вышел от него, лишь бы спасти старика, моего благодетеля, от жестокой боли глаз, мучил грабил меня, ругал и оскорблял все святыни Армени, с которою он навек простился и где воспользовался он во все время своего пребывания одним добром, одною дружбою и оттуда выгнан был по причине дурного поведения и характера. Один патриарх и эчмиадзинские монахи подарили ему при мне, их единственном переводчике, несколько драгоценных перстней и табакерок, платков и парчей. И этот человек ругал при мне мое отечество, который слезы проливал перед патриархом и монахами при получении подарков. И этот человек грабил меня, похитив у бедного, неопытного юноши, как я тогда был, и 10 рублей сереб[ром], данных мне вроде милостыни от Патриарха чрез своего секретаря, о котором уже говорил, и шубу, драгоценнейшую памятку столь ужасных дней; что же говорить о 74-х-дневном карантине, держанном нами в тогда суровом, разоренном Гумре² и теперь оживленном Александрополе, где и 10-ти-летние сухари солдатские со времени турецк[ой] и персидской кампаний за благо неба почитали[,] лишь бы достать, где могли бы быть все жертвою голода и стужи, если не явился бы к нам, опять.

¹ Բնադրուհի монахов:

² Բնադրուհի Гумре:

Жуен из Арм[ени] турецкой с запасом большим, с одеждами теплыми и с сердцем добрым и сострадательным. И этот человек, спасшийся опять через гайканца, преклинал Гайканню, чего же ожидать от других, к чему скорбляться нам пустословиями некоторых безжалостных сердец, представлявших и представляющих гайканцев в таком виде, какого ни одна нация на свете не видала, не слыхала!¹

Ի՞նչ նոր կողմեր է պարզում այս հատվածը:

Երկրորդ. Աբովյանի նկատմամբ սկսված հալածանքը շարունակվել է նաև Թիֆլիսում, ինչպես և այն, որ Թիֆլիսում քաղցած օրեր շատ է անցկացրել:

Զորրորդ. ո՞րքան ժամանակ է մնացել Թիֆլիսում:

«Տաղաւին իբրև երազի շրջիմ, տաղաւին աչք իմ ո՛չ ցամաքին
յարտասուաց, և շրթունք իմ, ի հառաշանաց, զոր սէր ձէր և կարօ-
տութիւն հանեն, ճնշեն, ի սրտէ իմմէ:

¹ Արտոյ յաճի աբխիզ, № 23:

չինեին իմ աչդը ո՛չ ճանաչէի զգին բաղադրութեան իմոյ: Ո՞տայր ինձ թերեւ միւս անգամ թռչել առ ձեզ, և հեղուլ ի ծոց ձեր զարտօսը իմ ջերմին. պատմել ձեզ զկարօտամաշ միճակ ցաւագին իմ հոգւոյ: Երկինք օտարը զրկեն զիս, ի ձեռք տարածութիւն անհնարին խլէ զտեսութիւն ձեր յինէն: Ընդէ՛ր ո՛չ դարձուցի զսալ իմ, իմ միջոյ ճանապարհին առ ի միւս անգամ փարիլ զբաղցր լանջօք ձերովք: Ո՛հ՝ ես բազմիցս կամեցայ զայս. ալ օտար սալորդն միթէ զգա՛յր զմիճակ դառնաւարան սրտիս. զի կատարիցէր զհրամանս իմ: Ենչեմ թէ յառնում, ասդտ արձանանան ինձ վայրք շքնադատիւ սիրելի հայրենեաց իմոց. մայր իմ և քուր կանգնին արտասովոր աշօք առաջի իմ. ալ ուրեք տեսանեմ զընկերս իմ և զհասակակիցս, որք, ի ներքոյ սլաշձառ երկնից աշխարհին մերոյ. առ կարկաշատս աղբերօք իւրք. կամ յատորոտս ծաղկազարդ լեռանց. վայելեն զաւուրս իւրեանց խաղաղութեամբ, յորոց միջոյ ես միայն կամ զրկեալ և աւաղ՝ նոքա յայսմ երեկոյի դարձցին ի տուն, ուր մայր գորովագութ, եղբարք և քորք սիրով շրջաբոլորեացին զնա. ալ ես ո՛ւր վերադարձայց՝ ետան օտար՝ ի ժողովս անծանօթս, որոց կերպարանք՝ և սիրտք զխովին օտար են չինէն: Ի մտածելն իմ զայս, սիրտ իմ պայթի, եթէ հնար իցէր արտասուօք կցել զայս նամակ այնպէս առաքէի առ քեզ»: ¹

Իսկ թե ինչ սրտաճմլիկ տեսարան է ներկայացրել իրենից Աբովյանի և նրա հարազատների բաժանումը, վկայում է դորպատյան օրագրերում պահպանւած հետեւյալ հատւածը.

«Անհնարին է ինձ նկարագրել զտեսարանն, ուր նաղելի ծնողք փարեալ զինս աւելի ևս մահ իւրեանց ցանկային, քան զհեռանալն իմ ՚ի նոցանէ:

Ժամս բազումս անկեալ զպարանոցաւ միմեանց, միմիայն արտասուէաք, առանց տալոյ բարբառ ինչ: Եղբարք իմ ՚ի սաստկութենէ ցաւոյ սրտի իւրեանց անթիծանէին զճանապարհ իմ և մայր իմ ցանկայր ընդ իս կեալ և ընդ իս մեռանել: «Տար զիս ընդ քեզ, ուր և երթաս, ես պատրաստ եմ տանել զամենայն ընդ քեզ, որդեակ իմ», ասէր գորովագութ կենսատուն իմ, ցուցանելով ինձ զբարերար ստինս իւր, որով սնուցեալ էր նա զիս: Հազիւ հեռացեալ նոցա յաջաց իմոց, հոգի իմ կամէր ելանել, վասնորոյ բազմիցս վերադարձայ կրկին տեսանել զնոսաւ»: ²

Վեցերորդ. այս հատվածում մի կենսագրական նորություն կա.

¹ Աբովյանի արխիվ, № 57:

² Նույն տեղ. № 16 ա:

մի փոքրիկ դեպք Աբովյանի կյանքից. թե ինչպես նփրեմ կաթողիկոսին աշքերի ցավից ազատելու համար, սեփական կյանքը վտանգի ենթարկելով, Աբովյանը գնացել է գեղ բերելու Սարգարաբադից, որն այն ժամանակ ժանտախտով է բռնված եղել:

Վերջապես այս հատվածից պարզվում է, որ Աբովյանը Պարրոտի նամակը ստացել է ոչ թե էջմիածնում, ինչպես գրված է Շահազիզի գրքում (նաև շատ ուրիշ կենսագրությունների մեջ), այլ Թիֆլիսում, այնտեղ եղած ժամանակը:

Նախ՝ Աբովյանը գրում է, որ ինքը չորս անհույս ամիսներ է Թիֆլիսում անցկացրել, մինչև որ Պարրոտի ուրախաբեր նամակը, ինչպես ինքն է ասում, իր կյանքի դրախտային առավոտն է բացել:

Կա և մի այլ, լրացուցիչ վկայություն:

Թիֆլիսից գալուց հետո Աբովյանը մի քանի նամակ է ուղարկել Ալամդարյանին: Նրկուար, որ միևնույն բովանդակությամբ ունեն, պահպանվել են: Դրանցից մեկը հրապարակված է Շահազիզի կազմած «Դիվանում» (էջ 26—7): Մի նամակում, գրված մայիսի 28-ին, մանրամասնաբար պատմված են էջմիածնում տեղի ունեցած դեպքերը, որ Աբովյանը լսել է Նիկողայոս Շամազունյանից: Իսկ վերջինս ներկա է եղել նամակում նկարագրված դեպքերին: «Ուսումնակից խմոյ» — այսպես է կոչում Աբովյանը Շամազունյանին: Նամակի վերջում էլ գրված է — «Ձայս ամենայն ինքնին անձամբ անձին ցանկալի դրել առ ձեզ, հարազատն ձեր պարոն Նիկողայոս Շամազունեանց» և այլն: Այդ Շամազունյանը, Աբովյանի հետ միասին, սովորել է Ներսիսյան դպրոցում,¹ և, ինչպես երևում է, Ալամդարյանին նվիրված աշակերտներից է եղել: Աբովյանն ասում է, որ հետագայում նա խոստանում է «ամենայն յօժարութեամբ» Ալամդարյանին իրազեկ դարձնել այն ամենին, ինչ որ տեղի կունենա էջմիածնում: Այս նշանակում է, որ Աբովյանին պետք է վերոհիշյալ Նիկողայոսը փոխարիներ, որովհետև ինքը բացակայելու էր: Ուրեմն՝ նրա մեկնելու հարցը արդեն վճռված էր:

Մի այլ, դարձյալ Ալամդարյանին հասցեագրված նամակում, ավելի որոշակի տվյալներ կան: Այդ նամակը գրված է մայիսի 23-ին: Նամակում պարզ ասված է, որ էջմիածին վերադառնալը ոչ մի օգուտ չտվեց: Սինոդի անդամներից երկուսը արգելել են Ա-

¹ Ազ. Երեցյանց. «Պատմություն 75-ամյա գոյություն Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի». հ, Ա., Թիֆլիս, 1898, էջ 116:

բովանդակներն գրադարանից ոչ միայն օգտվել, այլև միաբանների միջոցով ստանալ իր ուզած գրքերը: Այս ցույց է տալիս, որ թեև կես տարի, նույնիսկ ավելի էր անցել Աբովյանին նվաճելուց, բայց հալածանքը դեռ շարունակվում էր: Դրա ամենագլխավոր պատճառը անշուշտ այն է եղել, որ Դորպատ մեկնելու հարցը լուծվել էր Աբովյանի օգտին: Անհավանական չէ, որ Աբովյանը էջմիածնի գրադարանից մտադիր է եղել վերցնել այն գրքերը, որ հիշված են Պարրոտի նամակում. «Ձեզ հետ բերեք,— գրում է Պարրոտը,— Հայոց պատմության, մատենագրության և դավանության վերաբերյալ մի քանի գրքեր, հատկապես բառարան և ս. գիրք»:¹ Այդ նույն նամակում պարզ ասված է, որ միաբանները իրեն նախանձում են հաջող դիպվածի համար: Հաջող դիպվածը Աբովյանի կյանքի այս շրջանում ոչ այլ ինչ էր, բայց եթե միայն ուսման հարցը:

Ահա մեկ ուրիշ տվյալ ևս: Հունիսի 26-ին, երբ Աբովյանն արդեն Թիֆլիսում չէր, Ալամդարյանը նամակ է ուղարկել նրա անունով, ասելով, որ վաղուց Թիֆլիսի զինվորական գավառապետից մի գրություն է ստացել նրա համար արված շնորհի մասին:² Խոսքը Ստրեկալովի մասին է, որն ուղարկել է վերոհիշյալ թուղթը Ալամդարյանին, ինչպես և Վրաստանի թեմը ժամանակավորապես կառավարող Սիմեոն Բղնունուն, կազմելով այն Պասկևիչի մայրի 29-ին գրված հրամանագրի հիման վրա: Լիվներ Պասկևիչին Պետերբուրգից կարգադրություն ուղարկել է ապրիլի 23-ին:³ Դրանից հետո, այն ժամանակ, երբ Պասկևիչը ստացել է հատուկ կարգադրություն նաև դրամի մասին (մայիսի 11-ին), նոր միայն, մայիսի 25-ին կազմվել է Ստրեկալովի անունով գրությունը:⁴ Ալամդարյանը գրում է Աբովյանին, որ ինքը Ստրեկալովի թուղթը վաղուց է ստացել: Կարող էր պատահել, որ Ալամդարյանը, Աբովյանի անկեղծ բարեկամը, երկար պահեր մի այնպիսի գրություն, որի ուղացումը Աբովյանին արդեն հոգեկան մեծ ապրումներ էր պատճառել: Հազիվ թե: Բայց չէ՞ որ ինքն է գրում, թե ստացել է վաղուց: Ի՞նչպես հասկանալ Ալամդարյանի այս վկայությունը: Նշանակում է, Աբովյանը, դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, ար-

¹ «Դիվան Սաչառուր Աբովյանի», էջ 263:

² Նույն տեղ, էջ 267:

³ Աբովյանի արխիվ. № 564:

⁴ Նույն տեղ № 571:

⁵ Նույն տեղ. № 563:

դեն ստացել էր Պարրոտի նամակը, որին, ինչ խոսք, տեղյակ է հղել նաև Ալամդարյանը, նամանավանդ, որ Պարրոտը նամակում խնդրել է Աբովյանին հավաստել Ալամդարյանին իր «սրտաբովս հարգանքն ու շնորհակալիքը»:¹ Եվ, ըստ երևույթին, Ալամդարյանն էլ համոզել է Աբովյանին՝ այլևս զուր տեղ քաղցած օրեր չանցկացնել Թիֆլիսում, վերադառնալ էջմիածին և սպասել այն պաշտոնական գրույթյան, որը պետք է հաջորդեր Պարրոտի նամակին:

Հետո. Պարրոտի նամակը, գրված ապրիլի 4-ին, բնականաբար, պետք է ավելի շուտ հասներ Թիֆլիս, քան Լիվնի գրույթյունը, որ գրված է նույն ամսի 23-ին:

Կա և մի այլ հանգամանք: Ստրեկալովի թուղթը անթվակիր է: Բայց այն, բոլոր դեպքերում, պետք է գրված լինի մայիսի 25-ից հետո: Ե՞րբ է դուրս եկել Աբովյանը Թիֆլիսից և կարո՞ղ էր արդյոք ստանալ այնտեղ Պարրոտի նամակը, որը գրվել է ապրիլի 4-ին: Թիֆլիսից վերադառնալուց հետո, Ալամդարյանին գրած առաջին նամակում Աբովյանն ասում է, որ ինքը գալուն պես չի կարողացել գնալ էջմիածին և գնացել է մի շաբաթ հետո: Նամակը գրված է մայիսի 23-ին: Նշանակում է՝ նա երևան կամ Քանաքեռ հասել է մոտավորապես մայիսի 15-ին: Իսկ մի քանի օր դրանից առաջ էլ պետք է նա ճանապարհված լիներ Թիֆլիսից: Նշանակում է, Ստրեկալովի գրույթյունը Ալամդարյանը ստացել է մոտավորաբար պես այն ժամանակները, երբ Աբովյանը վաղուց Թիֆլիսում չէր: Իսկ եթե ճիշտ է, որ Աբովյանը Թիֆլիսից դուրս է եկել մոտավորապես մինչև մայիսի 15-ը, ապա ազատ կարող էր ստանալ Դորպատից ուղարկված նամակը:

Կա և մի այլ տվյալ— Արարատյանի 23 հունիսի 1830 թվակիր նամակը: Նախ՝ պարզվում է, որ մայիսի 17-ին Արարատյանը էջմիածին՝ Ղրիմեցու անունով, Աբովյանին նամակ է ուղարկել: Նշանակում է, մայիսի 17-ին Աբովյանն արդեն Թիֆլիսում չէր: Իսկ, ինչպես արդեն գիտենք, Ստրեկալովը Պասկևիչից գրույթյուն տալիս է մայիսի 25-ին, այն ժամանակ, երբ Աբովյանը Թիֆլիսից բացակայում էր: Հետո. Արարատյանի նամակը սկսվում է այսպես. «Յայսմ իսկ ժամու ընկալա զթուղթդ և ուրախ եղե յանձնիմ, զի աճապարեցէք գալ ընդ աճապարել և բաղդի ձերոյ»:² Արարատյանն ասում է, որ չի պատրաստվում պատասխանել Աբովյանի նամակին, քանի որ շատ շուտով Թիֆլիսում նորից պետք

¹ «Դիվան Սաջատուր Աբովյանի». էջ 263:

² Նույն տեղ. № 222:

է հանդիպեն: Աբովյանն իր ընկերոջը տեղյակ է դարձրել այն պաշտոնական գրովյանը, որն արդեն հիմք էր տալիս ճանապարհ-վելու: Նշանակում է, Աբովյանը Թիֆլիսում պաշտոնական գրու-թյուն ստացած չի եղել, այլապես այդ արդեն հայտնի կլիներ նաև Արարատյանին, որի տանը ապրում էր:

Եվ վերջապես, այս ենթադրությունը հաստատող մի տվյալ էլ գտնում ենք Աբովյանի դորպատյան օրագրերում: Մի օր Աբովյա-նը վերհիշում է այն ամենը, որ նախորդել է իր Դորպատ մեկնե-լուն: Ահա այդ նույն հատվածում, նա ասում է, որ, ստանալով այս նամակները, ինքը վերադարձել է ծնողների մոտ՝ նրանց օրհնու-թյունը ստանալու:¹ Աբովյանը չի ասում, թե իր խոսքը ինչ նա-մակների մասին է: Բայց դրանից մի փոքր առաջ բերված են Պարրոտի որոշ արտահայտությունները, որ հիշեցնում են նամա-կը: Սա իրավունք է տալիս կարծելու, որ խոսքը վերաբերում է Պարրոտի նամակին:

Բացի այդ, կա և մի այլ, անուղղակի վկայություն նույն այս հատվածում: Աբովյանն ասում է, որ ինքը Թիֆլիսից վերադարձավ ծնողների օրհնությունը ստանալու համար: Ուրեմն՝ մեկնելու հար-ցը արդեն վճռված էր Աբովյանի համար:

ԴԵՊՔԵՐ ԵՎ ԴԵՄՔԵՐ ԱՅԴ ՇՐՋԱՆԻՑ

Քիչ առաջ բերված նոր նյութերը պարզեցին, թե որտեղ է ե-ղել Աբովյանը 1829-ի դեկտեմբերի 5-ից մինչև հաջորդ տարվա մայիսի առաջին օրերը: Բավական ընդհանուր ձևով հայտնի են, թե ինչ նպատակով է նա գնացել Թիֆլիս և ինչ ծանր օրեր անց-կացրել այնտեղ: Այժմ, բնականաբար, պրպտումները հնարավորին չափ պետք է պարզեն այդ շուրջ կես տարվա կյանքի առանձին մանրամասնությունները:

Ի՞նչ է արել նա Թիֆլիսում եղած ժամանակը:

Նախ՝ մեջ բերենք մի փաստ. Աբովյանի արխիվում պահվում է մի տետր, որը պատկանում է Աբովյանի աշակերտ Շահնազա-րյանին: Ի թիվս ուրիշ նյութերի, նրա մեջ արտագրված է Աբովյա-նի «Յաղատութիւն Հայաստանեայց» խորագրով բանաստեղծությու-նը, որի տակ նշանակված է «Ի 19 յունվարի 1830 Կարին»:² Չե-ռագիրը Աբովյանին չի պատկանում: Իսկ այն ամսաթիվը, որ նշա-

¹ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», № 16 ա.

² Աբովյանի արխիվ, № 157.

նախկինը է թվագրության մեջ, իրավունք չի տալիս մտածելու, որ այդ բանաստեղծությունը կարող է Աբովյանը գրած լինել, քանի որ այդ ժամանակ նա Ալեքսանդրոսովումն է եղել: Նա էջմիածնից դուրս է եկել դեկտեմբերի 5-ին և, իր ասելով, 75 օրվա շափ ստիպված, կարանտինի պատճառով, մնացել է Ալեքսանդրոսովում: Մինչդեռ բանաստեղծությունն իր բովանդակությամբ, հայտնուն թափով, ոճական հատկանիշներով կասկած չի թողնում, որ Աբովյանի գրչի տակից է դուրս եկել:

Այս թվագրությունը մեզ մի պարզ թյուրիմացություն է թվում: Աբովյանի փաստաթղթերի մեջ այդպիսի «սխալներ» քիչ չեն: Օրինակ՝ նրա տետրերից մեկում մենք հանդիպել ենք «Գարուն» խորագրով բանաստեղծության, որը, ինչպես թվագրությունն է ցույց տալիս, գրվել է 1830-ի ապրիլի 4-ին, բայց Դորպատում:¹ Մինչդեռ հայտնի է, որ նա 1830-ի ապրիլին Թիֆլիսումն է եղել: Իսկ ոտանավորի բովանդակությունն իսկապես վերաբերում է Դորպատում ապրած առաջին գարնանը: Պարզ է, որ 1831-ի փոխարեն, մեքենայորեն գրել է 1830: Մի այլ օրինակ. Պատկանյան եղբայրներից ուղարկած 19-ր դեկտեմբերի 1830 թվակիր նամակից² այն է ստացվում, որ Աբովյանը 1830-ի օգոստոսի 13-ին Դորպատից իրենց նամակ է ուղարկել, որի մեջ պատմված է ոչ միայն ինչպես է տեղ հասել, այլև ուսման մեջ արած առաջին ոտնափոխը: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Աբովյանը Դորպատ հասել է միայն սեպտեմբերի 3-ին: Օգոստոսի 13-ին նա ճանապարհին է եղել: Պարզ շփոթմունք է և ուրիշ ոչինչ: Նման մի թյուրիմացություն է, մեր կարծիքով, վերոհիշյալ բանաստեղծության թվագրության մեջ Կարինի հիշատակումը ևս:

Այժմ տեսնենք, թե Աբովյանը Թիֆլիսում ի՞նչ է արել իր գործի համար:

Պարզվում է, որ Ստրեկալովը հունվարի 16-ին դիմել է Պասկևիչին:³ Իսկ սա փետրվարի 5-ին գրություն է ուղարկել Պետերբուրգ՝ լուսավորության մինիստրին:⁴ Ուրեմն՝ Աբովյանը Թիֆլիս հասել է այն ժամանակ, երբ Ստրեկալովը արդեն դիմել էր, բայց

¹ Աբովյանի արխիվ, № 17:

² «Դիվան Խոջատուր Աբովյանի», էջ 280:

³ Աբովյանի արխիվ, № 563:

⁴ Նույն տեղ. № 561:

համենայն դեպս նախքան Պատկերչի կողմից գրություն ուղարկելը: Մեզ ստույգ հայտնի չէ, թե ե՛րբ է իսկապես Աբովյանը Թիֆլիս հասել: Հաստատապես կարելի է պնդել աշտարակ միայն. փետրվարին նա արդեն Թիֆլիսումն է եղել, դուքս և ամուլա սկզբներին, որով և պարզվում է, որ 75 օր Ալեքսանդրոպոլում մնալը չափազանցություն է:

Աբովյանը ալցելել է Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետ գեներալ Ստրեկալովին: Նրա նախառակն է եղել հետաքրքրվել, թե ինչ ընթացքի մեջ է իր գործը: Տեղեկանալով, որ Ստրեկալովը դիմել է Պատկերչին, Աբովյանը շտապում է հետևյալ խնդրագիրը ուղարկել նրան:

*Его сиятельству
господину генерал-фельдмаршалу, е. и. в. гене-
рал адъютанту главнокомандующему в Грузии
и разных орденов кавалеру*

*Ивану Феодоровичу графу
Паскевичу Ериванскому*

*Ечмиадзинского патриаршеского
монастыря диакона*

Хачатуря Опоева

ПРОШЕНИЕ.

В прошедшем 1829 году прибыл в Ечмиадзин из Лифляндии Деритско-то университета профессор Паррот с товарищами своими, для осмотра вершин Араратских гор, но как им не были известны удобнейшие места для свободного прохода—на оные,—то я для указания и препровождения был командирован Ечмиадзинским армянским святейшим Синодом, то коль возвратился с ним благополучно, пожелав для образования себя отправиться вместе с ними в Московский или Санкт-Петербургский императорский университет; хотя же они обещались с таковым желанием моем на отправление в университет ходатайствовать лично в здешнего высшего начальства, как объявлено мне и господином тифлиским военным губернатором генерал адъютантом и кавалером Стрекизовым, что по просьбе того профессора учинено представление вашему сиятельству, однако же я ожидаемого счастья и поныне не получаю.

А потому приемля смелость прибегнуть к стопам вашего сиятельства осмеливаюсь всенижайше просить: об отъезждении меня в Московский

или Санкт-Петербургский университет для изучения российской грамоты и других наук чем самым ошастливёте меня навеки учинить начальни-
ческое расперяжение.—Прощение писал со слов просителя 14 класса Гу-
мальковский.

Диакон Эчмиадзинского монастыря Х а ч а т у р А п с й о в.¹

31 марта 1830 г.

г. Тифлис

Թիֆլիսում Աբովյանը գեղեցիկ ձեռագրով պատրաստել է
1826-ին Երևանում գրված «Խնդամիտ զգացմունք երախտագետ
Հայկազնոյ վասն ազատութեան հայրենեաց իւրոց» խորագրով բա-
նաստեղծությունը երկու օրինակից,² տարբեր չափով և տարբեր
ձևավորմամբ: Անհավանական չէ, որ նա միտք հղացած լինի իր
խնդրագրի հետ միասին այդ ևս նվիրաբերել Պատկեիչին, նամա-
նավանդ, որ Աբովյանի այդ շարժածոյի մեջ գովերգված է ուսն պե-
տականությունը, ինչպես և ինքը՝ Պատկեիչը: Իսկ մի օրինակի վրա
նա խորագիրը պարզապես փոխել է, հիշելով Պատկեիչին և այլն:

Անցնենք մի ուրիշ հարցի. ի՞նչ շրջապատ է ունեցել Աբովյա-
նը Թիֆլիսում:

Աբովյանի արխիվում պահպանվել է մի թուղթ, որ պարզում է
մի անհայտ և միաժամանակ հետաքրքրական մանրամասնություն:
Նախ բերենք փաստաթուղթը:

ԽՆԴՈՒՅԻՆ ԻՄ

Պատմութեան այլ ո՛չ կարօտիմ, ըստ որում դուք ինքնին
վկայէք ճշմարտութեանս թէ ա՛յնքան զգալի են ինձ բանք Ձեր,
ա՛յնքան նրբին, ա՛յնքան թափանցօղք, այնքան հոգեխառն մինչև
յրնթեռնուլ իմում զիրաքանչիւր տողս, զիրաքանչիւր բանս, նաև
զբառս իսկ, զարտասուս ջերմագինս հոսեալ առատանամ ի բանս և
յօրհնութիւնս զձեզ, զհոգեոյս մխիթարութիւն: Ասա՛ ինձ՝ նազելի
իմ: Միթէ այս տաղտապանք իցեն դմիմեամբք, միթէ այս ջեր-
մութիւն, միթէ այս հոգեկապ զուգակցութիւն՝ որք տաղնապ և
տարակոյս ուղեգնացութեանց իմոց, որքան ևս սրտադիր առ այն

¹ Աբովյանի արխիվ, № 513: Աբովյանի ուսման մեկնելու հետ կապված
այս և նման մի շարք փաստաթղթեր Թիֆլիսի արխիվներէց հայտնաբերել
է ընկ. Նեիկոլովովը:

² Նույն տեղ. № 81, 84:

Նկրտիմ այնքան ոտս յետս կասեալ՝ գնամ և մնամ, մնամ և գնամ:

Բաժանիմ հեռանամ՝ այս լոյս իմ աշաց՝ այլ անբաժան
անանջատ առ քեզ իմ

Գամ առ քեզ

Աղաչեմ զհարաւ՝ Ձեզ լինիլ կենսաբեր՝ և ես երբ ելիցէ՝

ի հիւսոյ:

Գամ առ քեզ:

Կալցէ՛ ձեռն ա՛յն նաւան՝ Արեւոյ զհորիզոն՝ ես ուր և
շրջեցայց, այլ անդրէն

Գամ առ քեզ:

Թէ անիւ օրհասին՝ մեղմբնայ ուղղեացին, յերոպեան ՚ի
ծոցում ո՛չ մնամ

Գամ առ քեզ:

Թո՛ղ լուծցին իմ յաւրբ՝ Ձեր աւուրց փոխանալ՝ թող
յայնժամ ես մեռայց, մինչ դարձեալ

Գամ առ քեզ:

Կա՛ց մնա՛ կենդանի. կա՛ց մնա՛ ի՛րե իմ՝ ես ո՛հ [.....]

Անջի՛նջ պահեալ զյաւիտենից յիշատակ Ձեր,
Ձիմ խորհրդարանի կամ և մեռանիմ ՚ի Ձեզ՝ խնդրելով
և աղերսելով զՁեզ մանաւանդ
Մի՛ անտես առնել զերբեմնակի յիշատակութեամբ ձեզ
զպարտակիցն Ձեր

Ձամենախոնարհ ծառայս Ձերոյ անդին եղբայրութեան
ԶԱՍՏԱՏՈՒՐ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ԱՊՈԿԵԱՆ՝

1830

տպ. 20

Ի Տիֆլիս

Ի՞նչ է պարզվում այս փաստաթղթից:

Մինչև հիմա հայտնի էր, որ Աբովյանը Թիֆլիսում շփման մեջ է եղել իր նախկին ուսուցիչ Ալամդարյանի և Ներսիսյան դպրոցում փր հետ աշակերտած, իսկ այդ ժամանակ նույն դպրոցում դասատու Արարատյանի հետ: Ենթադրել, որ նա ուրիշ ծանոթներ էլ է ունեցել, թե՛ այն շրջանից, երբ Ներսիսյանում սովորում էր, թե՛ նոր, այդ ժամանակները ձեռք բերած, կարելի է և միանգամայն

¹ Աբովյանի աթխիվ, № 197: Արխիվում պահվում է Վարդան Աբովյանի ձեռքով արտագրված բանաստեղծութունների մի տպուր (№ 70), ուր կա և այս նյութը, որից և օրինակված է մեր բերած տեքստը:

հնարավոր. անհրաժեշտ վկայությունների բացակայությունը թույլ
չի տալիս կոնկրետացնել այդ ծանոթությունները և կապերը:

Այս նոր փաստաթուղթը ոչ միայն հաստատումն է մի այդպիսի
շատ ընդհանուր ձևով տրվող ենթադրության, այլև հնարավորու-
թյուն է տալիս, բանասիրության աչքից անտես պահվող վարա-
գույրի դեթ մի փոքրիկ ծայրը բարձրացնել:

Պարզվում է, որ այդ ժամանակները Թիֆլիսում ապրելիս է հ-
դել մեկը, որով Աբովյանը հափշտակված է եղել: Եվ ինչպես այդ
հատուկ է Աբովյանին, զգացումները ոչ միայն բնքուշ են հզել,
այլև մի փոքր բուռն: Նամակը, դժբախտաբար, հնարավորությու-
նի տալիս պարզելու աղջկա անունը, իմանալու, թե ով է նա:
Պարզ է, սակայն, որ կրթված աղջիկ է եղել, համեմայն դեպս մեկը
նրանցից, որ գրաբար է իմացել և կարողացել է այս բանաստեղ-
ծական նամակը կարդալ և հասկանալ, եթե, իհարկե, ուղարկել է:
Ըստ որում նկատենք, որ Աբովյանը կարող էր և աշխարհաբար
գրել, նամանավանդ, որ այդ շրջանում, կամ ավելի վաղ նրա գրած
սիրային երգերի ալն հատ ու կենտ կտորները, որ պահպանվել են,
աշխարհաբար են: Նշանակում է նամակի հասցեատիրոջ համար
գրաբարը մատչելի էր: Նամակից կարծես երևում է, որ աղջիկը ևս
նամակներ է գրել և այնքան հոգեխառն, որ յուրաքանչյուր տողը
ջերմագին արցունքներ է պոկել:

Աբովյանը դիմելով աղջկան, ասում է, որ իր ոտը կախ է.
գնում է և մնում, մնում է և գնում: Հայտնի է, թե ինչպես ոչնչի ա-
ռաջ կանգ չառնելով Աբովյանը ձգտում էր իր կյանքի գլխավոր
նպատակին այդ շրջանում— ուսման: Այս առաջին, թվում է թե,
միակ փաստն է, որ վկայում է նրա ներքին պայքարը. գնա՝ հասնի
իր նպատակին, թե՞ մնա և վայելի իր սերն ու երջանկությունը:
Այս ցույց է տալիս, թե որքան զորեղ զգացումներով է կապված
եղել Աբովյանը մեղ անհայտ այդ աղջկա հետ: Ի վերջո Աբովյանը,
իհարկե, որոշում է մեկնել, գնալ, բայց առանց սիրույց հրաժար-
վելու: Նա աղջկան պարտավորեցնում է հիշել իրեն, իսկ ինքն էլ
երդում է կապում, որ ուր էլ գնա, ինչ էլ պատահի հետը, միևնույն
է, վերադառնալու է, գալու է աղջկա մոտ:

Նամակը կարծես հիմք է տալիս կարծելու, որ Աբովյանին այդ
ժամանակ, այսինքն՝ ապրիլի 20-ին, արդեն հայտնի է եղել, որ
ինքը մեկնելու է Դորպատ:

Այժմ փորձենք պարզել, թե էլ ո՞վքեր են եղել Աբովյանի
շրջապատում:

Արարատյանի 21 ապրիլի 1831 թվակիր նամակը,¹ գրված Թիֆլիսից, Աբովյանին, մի որոշ չափով օգնում է պարզել այդ հարցը:

Թիֆլիսում Աբովյանին շրջապատած մարդկանցից մի քանիսի անունները հիշված են Արարատյանի այդ նամակում: Օրինակ՝ Սողոմոն Տեր-Ղուկասյանց, որ Արարատյանի ասելով «Հայաստեր և հայրենաստեր հայազուն բժշկապետ» այսինքն՝ նա, որ, ինչպես հայտնի է, օգնել է Նազարյանին Դորպատ մեկնելու: Տեր-Ղուկասյանցը, ինչպես երևում է, շատ մոտ չի եղել Աբովյանին, բայց անձամբ ճանաչել է նրան, լավ ցանկություններով լցված եղել դեպի նա, ուրախացել նրա հաջողություններով և որպես ամենի հասակով, արդեն կյանք մտած և իր համար դիրք ստեղծած մարդ, Արարատյանի միջոցով հարկ է համարել խորհուրդներ տալ օտարության մեջ գտնվող Աբովյանին:

Արարատյանի նամակում հիշատակված են նաև Աբել Գուրգեն-Բեկյանցը: Երիցյանը սրան անվանում է «Թիֆլիսի այն ժամանակվա ազգասեր երիտասարդներից մեկը»:² Վերջինս մեր բանասիրական գրականության մեջ հայտնի է Քիշինեում գտնվող Ալամդարյանին Թիֆլիսի մի խումբ երիտասարդների անունից ուղարկված նամակով, ուր բարձրացված է Թատրոն կազմակերպելու խնդիրը:³ Արարատյանի ասելով Գուրգեն-Բեկյանցը չի մոռացել Աբովյանին, ասել է իրեն, թե որքան շատ է սիրում նրան, և ցանկություն հայտնել, նամակագրութուն պահպանել հետը:⁴

Եվ վերջապես՝ Արարատյանի նամակում հիշված են Ավթանդիլյան եղբայրները, որոնց սիրո ողջուն է ուղարկած եղել Աբովյանը Արարատյանին գրած նամակում: Իր այս նամակի հետ Արարատյանը ուղարկում է նաև նրանց գրածը: Ե. Շահազիզը գրում է. «Հիշված Ավթանդիլյանները երկու եղբայր են եղել՝ Զաալ և Սողոմոն. նրանք, ինչպես երևում է, նույնպես եղել են Աբովյանի դասընկերներից»:⁵ Ներսիսյան դպրոցի առաջին շրջանավարտներից մեկը, Ավթանդիլյան եղբայրները հիշատակված չեն: Եղբայրներից միայն մեկը՝ Սողոմոնը նշված է Ներսիսյան դպրոցի այն աշակերտների հետ, որոնք դպրոց մտել են և միացել այն

¹ Աբովյանի արխիվ, № 227:

² Ա. Երիցյան, «Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի», հատոր I, էջ 256:

³ Նույն աեղ. էջ 256:

⁴ Աբովյանի արխիվ. № 227:

⁵ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 284:

տասնմեկին, որ ավարտելուց հետո ցանկություն են հայտնել մնալ և շարունակել իրենց ուսումը,¹ այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Աբովյանն արդեն դպրոցն ավարտել էր և ճանապարհովել: Սրա հետ միասին նկատենք, որ Աբովյանը և Սողոմոնը իրար ճանաչելիս են եղել դեռ 1826-ին (գուցե և ավելի վաղ), որովհետև այդ տարվա դեկտեմբերի 24-ին Աբովյանը Սողոմոնից նամակ է ստացել:² Աբովյանի արխիվում կան 1827 և 1828 թվերից նամակներ նույնպես:³ Իսկ Ջաալից, ավելի ճիշտ՝ Ջաքարից Աբովյանի ստացած երկու նամակներն էլ վերաբերում են 1831-ին, այսինքն՝ ուղարկված են Դորպատ: „Дражайший друг“, „Любезнейший друг“, այսպես է նա որակում Աբովյանին: Մի տեղ էլ նա Աբովյանին անվանում է „Старый друг“, որից երևում է, որ վաղուց են իրար ճանաչում: Եվ իսկապես, Սողոմոնի ամենավաղ շրջանի նամակներում հիշվում է Ջաքար եղբայրն իր ջերմ ողջույններով: Ինչպես երևում է, Աբովյանը մոտիկից կապված է եղել Ավթանդիլյան եղբայրների և ընդհանրապես նրանց ամբողջ ընտանիքի հետ: Աբովյանի արխիվում պահպանվում են Սողոմոնի ավելի ուշ շրջանի նամակներից, որոնք գրված են արդեն Պետերբուրգից, ուր նա սովորում էր Պավլովյան կադետական կորպուսում:⁴

Արարատյանի 16 ապրիլի, 1831 թվակիր նամակում Ավթանդիլյանները դարձյալ հիշված են: Հիշված է նաև մի հոգևորական, որին Աբովյանը ողջույն է ուղարկել: «Յովհաննէս ավագէտէց առաջնորդարանիս ընկալեալ զիւր աջահամբոյր, օրհնէ զքեզ և զգործս ձեռաց քոց», — գրում է Արարատյանը Աբովյանին:⁵

Աբովյանի Թիֆլիսյան շրջապատը, իհարկե, այս մի քանի անուններով չի սպառնում: Հետագա պրպտումները չենք կատարածում, որ նոր անուններ էլ կհայտնաբերեն: Բայց այդ քիչ է. պետք է ջանք թափել պարզելու, թե ո՞վքեր են այդ մարդիկ, ի՞նչ հայացքների տեր, ինչպես և պարզել, թե ինչ հարաբերությունների և կապերի մեջ են եղել նրանք Աբովյանի հետ:

¹ Ա. Երեցյան, «Պատմության 75-ամյա գոյություն Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի...», էջ 117:

² Աբովյանի արխիվ, № 246:

³ Նույն տեղ, № № 241, 243:

⁴ Նույն տեղ, № № 239, 240:

⁵ Նույն տեղ, № 245:

⁶ Նույն տեղ, № 228:

ՆՈՐ ԷԶԵՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՅԱՆ ԿՅԱՆՔԻՅ

ԱՐՈՎՅԱՆԸ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ

Պետերբուրգում Աբովյանը եղել է մի քանի անգամ: Հաստատակա հայտնի է երեքը — մեկ 1830-ին, երբ Դորպատ էր գնում, հետո 1834—35-ին, ապա Դորպատից վերադառնալիս՝ 1836-ին: Առաջին երկու այցելությունների մանրամասնությունները պարզող որոշ փաստաթղթեր պահպանվել են: Այսպես օրինակ, առաջին այցելության մասին գաղափար ենք կազմում Աբովյանի օրագրերի առաջին էջերից:

Երկրորդ այցելությունը վկայող աղբյուրները բավական շատ են: Ն. Տեր-Կարապետյանը, արխիվային նյութերը նայելիս, մի ուսանավորի թվագրությամբ պարզել է, որ Աբովյանը իր կյանքի գորպատոյան շրջանում, 1834-ի դեկտեմբերի 22-ին եղել է Պետերբուրգում:¹ Սրա վրա նա կանգ է առել տողատակի ծանոթագրությամբ, ի միջի այլոց, վկա բերելով նաև Աբովյանի որդուն: Իսկ թե ի՞նչ նպատակով է մեկնել, ի՞նչ է արել այնտեղ, ո՞ւմ է հանդիպել և ո՞րքան է մնացել, ըստ երևույթին, չի հաջողել պարզել կենսագիրը, դուցե և դրան բոլորովին հետամուտ չի եղել նա: Նրան հայտնի է եղել միայն, որ Աբովյանը եղնակ Կամսարականի խնդրով Պետերբուրգում արտագրել է աշխարհաբար լեզվով գրված իր մի քանի ոտանավորները: Նկատենք, որ դեռ 1893-ին, այսինքն ամբիլի վաղ, քան Տեր-Կարապետյանը գրել է իր աշխատությունը, տպագրվել էր Աբովյանի գերմաներեն լեզվով գրված հոդվածներից մեկի հայերեն թարգմանությունը, որի թվագրությունից պարզ երևում է, որ 1835-ի փետրվարի 7-ին Աբովյանը եղել է Պետերբուրգում:² Զարմանալի է, որ այս փաստը Տեր-Կարապետյանի աչքից վրիպել է: Աբովյանի կյանքի պետերբուրգյան շրջանի վե-

¹ Ն. Տեր-Կարապետյան, էջ 75:

² «Արարատ», 1893, № 16:

դարերյալ փաստեր հաջողեց պարզել Շահազիզը,¹ որը, սակայն, չնայած իր ձեռքի տակ եղած տվյալներին, զարմանալի ժլատ է գտնվել և հազիվ կես էջ է հատկացրել Պետերբուրգում Աբովյանի անցկացրած օրերին:²

Նրորդ ալցելովյունը վկայող ոչ մի փաստաթուղթ չի պահպանվել, բայց այն, ի հարկե, հաստատ պետք է համարել, որովհետև Աբովյանը Պետերբուրգի վրայով միայն կարող էր Դորպատից հայրենիք վերադառնալ: Պետերբուրգում լինելով և լավ իմանալով, որ ինքը երկար տարիներ ալեւ ալդ քաղաքը ոտք չի դնելու, պետք է ենթադրել, որ նա այցելած կլինի իր ծանոթներին՝ հրաժեշտ տալու համար: Հետո. եթե ճիշտ է, որ հայրենիք վերադառնալով Աբովյանը Հովհաննես Կարբեցուն ներկայացել է «այլատեր դավանության» մինիստրի հանձնարարական նամակով, նշանակում է Պետերբուրգում անպայման կանգ է առել, որովհետև այնտեղ միայն կարող էր ստանալ վերոհիշյալ նամակը:

Ն. Տեր-Կարապետյանը մի ամբողջ էջ է հատկացրել՝ նկարագրելու, թե ինչպես Աբովյանը Պետերբուրգում հանդիպում է լուսավորության մինիստրին և կայսրուհուն: Վերջինս առաջարկում է նրան «լինել Պետերբուրգի Հնագիտական Ընկերության անդամ, որի համար տալիս է Աբովյանին մի փառավոր ոսկե տառ վկայագիր»:³ Տեր-Կարապետյանն ասում է, թե այդ մասին իրեն պատմել է Վարդան Աբովյանը: Վերջինս իր հոր կենսագրին ասել է, որ իր անփական աչքերով տեսել է կայսրուհուն տված վկայագիրը: 90-ական թվականներին, երբ Տեր-Կարապետյանը գրել է իր աշխատությունը, այդ վկայագիրը արդեն կորած է եղել: Սրա աղբյուրը Տեր-Կարապետյանի գիրքն է:

Ս. Քամալյանի գրի առած հիշողությունների մեջ էլ կա այդ մասին: Դումբերգը նրան պատմել է հետևյալը. Աբովյանը՝ Պետերբուրգում ներկայանալու էր լուսավորության մինիստրին շնորհակալ լինելու ստացած թոշակի՝ համար: Ըստ որում Պարբոտը նրան տվել էր մի ծրար մինիստրի անունով: Դումբերգն ասում է,

¹ Մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչու Շահազիզը ինչպես կենսագրության մեջ (էջ 62), այնպես էլ «Դիվանում» (էջ 322), գրում է, որ Աբովյանը Պետերբուրգ մեկնել է 1835-ի հունվարի սկզբներին, երբ Տեր-Կարապետյանին հիմք ծառայած ոտանավորի տակ պարզ նշանակված է գեկտեմբերի 22: Մինչդեռ այդ փաստը Շահազիզին ծանոթ է:²

² Ն. Շահազիզ. էջ 62—63:

³ Ն. Տեր-Կարապետյան. էջ 82—83:

որ իրենք լսել են, թե ինչպես կայսրուհին ցանկացել է տեսնել Աբովյանին, ընդունել է և նախաճաշիկի էլ պահել:¹

Դորպատյան օրագրերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Աբովյանը ուրիշ անգամներ էլ է եղել Պետերբուրգում: Դժբախտաբար այդ մասին հաստատու ոչինչ հայտնի չէ:

Աբովյանի երկրորդ այցելությունը Պետերբուրգ անհամեմատ քիչ է լուսաբանված, չնայած իր կարևորությանը: Բերում ենք մի շարք փաստական նոր նյութեր, որոնք լույս են սփռում նրա կյանքի այս թեև կարճատև, բայց կարևոր շրջանի վրա:

Աբովյանի արխիվում Պետերբուրգին վերաբերող փաստաթղթերից մեկը գրաբար լեզվով գրված ուսանալու է:²

Այդ անխորադիր բանաստեղծության մեջ Աբովյանը նկարագրում է, թե ինչպես ինքը, տարագիր որդին, հրազնատապ եռանդով, անհամբեր շտապում է դեպի քաջազանց ազգերի հայրենիքը: Միտքը ձգտում է դեպի գթառատ ծնողի մեծ քաղաքը: Ճանապարհին հանդիպում է բքախառն, ձյունախառն կատաղի հողմ: Նժույգները ախնում են առաջ: Սահնակն ընկնում է ասալուր փոսերի մեջ: Աբովյանը՝ բացում է աչքերը. հեռվում երևում է հրաշալի տեսարան. ամպախառն գոլերշինների միջից երևում են լուսավոր ապարանքների կատարները, ոսկե արձանների դադաթները. նրանք փայլելով են, շուք տալիս իրար և ժպտում: Մյուս կողմից երևում են նավերն իրենց դրոշակներով, որոնք ծածանվում են տիրաբար: Այստեղ շարունակվում է բուքը, իսկ այնտեղ երևում են Պետրակայանի լույսերը, որոնք վառվում են՝ քաշելով նրան դեպի իրենց:³

Աբովյանի այս բանաստեղծությունը թվագրված չէ: Կարող էր այն գրված լինել 1830-ին, Դորպատի ճանապարհին, երբ առաջին անգամ Աբովյանը ոտք դրեց Պետերբուրգ: Ի հարկե, ոչ՝ նախ՝ բանաստեղծությունից չի երևում, թե նա անծանոթ քաղաք է ոտք դնում: Նույնիսկ՝ ընդհակառակը: Երկրորդ՝ Աբովյանը նկարագրում է, թե ինչպես ճանապարհին ձյունախառն հողմի է ինքը հանդիպում: Իսկ, ինչպես հայտնի է, 1830-ին Աբովյանը ամառ ժամանակ է եղել Պետերբուրգում՝ օգոստոս ամսին, հետևապես՝ պետք է

¹ «Ժամանակակիցները խաչատուր Աբովյանի մասին», կազմեց և ներածականներ գրեց Հր. Մուրադյան, 1941, էջ 102:

² Այս բանաստեղծության վրա մեր աշագրությունը հրավիրել է ընկ. Ռ. Նանումյանը:

³ Աբովյանի արխիվ, № 53:

գրած լինի կամ 1834—35-ին, կամ էլ՝ 1836-ին, որովհետև երկու պարագրաֆներ էլ Աբովյանը ձմեռան ամիսներին է եղել Պետերբուրգում: Համահայեցակիցները պետք է համարել 1834—35-ը, որովհետև բանաստեղծությունը գրված է այն տետրում և այն ոտանավորների հաջորդականությամբ, ուր Ներսիսի Կամսարականի մասին հիշատակություն կա:¹

Ինչու է Աբովյանը Պետերբուրգ մեկնել: Նրա թղթերի մեջ պահպանվել է Ներսիս Աշտարակեցուն ուղղված 1834-ի հունիսի 10-ի թվականի նամակի սևագրությունը: Այդ նամակից պարզվում է, որ Աբովյանը մտադիր է եղել մի քանի ամսով մեկնել Պետերբուրգ կամ Մոսկվա ռուսերեն լեզվի ուսումնասիրության մեջ խորանալու համար:² Նա որոշել էր հոկտեմբերին մեկնել և մնալ մինչև հունվար ամիսը, բայց չի հաջողվել և ճանապարհվել է դեկտեմբերին:

Գերմաններեն լեզվով Աբովյանի գրած նամակների մեջ կան երկուսը, որ անավարտ են և անհայտ, թե ում են հասցեագրված: Դրանցից մեկի մեջ, գրված 1835-ի հունվարի 27-ին, Աբովյանն ապրում է, որ յուրաքանչյուր մարդու համար հետաքրքիր է ծանոթանալ նման մի խոշոր մայրաքաղաքի հետ. «Ո՞վ չի զարմանա,—

¹ Ի միջի այլոց ասենք, որ հայտնի չէ, թե Աբովյանը երբ է Դորպատից Պետերբուրգ մեկնել Ղեկավարների 22-ին նա արդեն Պետերբուրգում է եղել: Աբովյանի արխիվում (№ 505) գերմաններեն լեզվով գրված մի նամակ որոշ հիմք է տալիս: Աբովյանը գրում է իր «Ամենասիրելի ընկերներ» (Թե ով է՝ հայտնի չէ).—«դու կգործադաս, եթե լսես, որ ես կարճ ժամանակում, մոտավորապես հինգ շաբաթի ընթացքում հորս տարերս ընտկարաններում եմ աղբիլ, որոնք քաղաքի զանազան մասերում են գտնվում և այն էլ բավական հեռու միմյանցից: Այս նամակը գրված է 1835-ի հունվարի 28-ին: Նշանակում է, զեկտեմբերի 20-ին կամ 21-ին նա արդեն Պետերբուրգ է հասած, եղել թե քանի օր է նա կորցրել ճանապարհին՝ հայտնի չէ. գրեմք, սակայն, որ 1830-ին Պետերբուրգից նա դուրս է եկել օգոստոսի 26-ին և Դորպատ է հասել սեպտեմբերի 3-ին, երեկոյան դեմ: Ուրեմն՝ մոտավորապես նա ճանապարհին եղել է ութ օր: Հայտնի չէ նաև, թե Աբովյանը որքան է մնացել Պետերբուրգում, երբ է այնտեղից վերադարձել: Շահազիզը, ըստ երևույթին, վերադարձել է նամակի վրա հեղվելով գրում է. «Երկու շաբաթով գնացել է Պետերբուրգ, բայց մնացել է հինգ շաբաթ» (էջ 62): Պետերբուրգում մնալու հինգ շաբաթը, ինչպես ցույց է տալիս վերոհիշյալ նամակը, հունվարի 28-ին է ընկած, մինչդեռ Աբովյանը վերադարձել է 7-ին Պետերբուրգում է եղել, որովհետև ոչ ոք օրն է ավարտել Արարատի գագաթը բարձրանալու մասին իր գրած նոր վկայությունը գերմաներեն լեզվով: Ըստ որում ոչ մի հիմք չկա կարծելու, որ գրանից հետո էլ չի մնացել Պետերբուրգում:

² «Սովետական գրականություն», 1941, № 11, էջ 97:

պելուն նմիրված նկարագրությունը: Ինչ է այս, եթե ոչ դարձյալ մի միջոց ցույց տալու, թե հայրենիքը խորապես սիրող, բայց նրանից հեռու գտնվող մարդը ինչ կապրի, եթե հանկարծ օտարության մեջ հանդիպի ծանոթ հայրենակցի:

Ինչ վերագրված է ակնարկի հերոսին՝ Աբովյանը շատ է զգացել ու ապրել թե հանապարհին, Դորպատ գնալիս, թե մանավանդ Դորպատում հայրենակիցներին հանդիպելիս: Նրա նկարագրվող Դորպատում հեպտերը մի նպատակ ունեն — պարզել, թե ինչ խորը զգացում է մարդու համար հայրենասիրությունը: Եվ այդ ամենը նրա համար, որ հետադայում այդ կապակցությամբ խորհրդածություններ անի:

Այս միտքը հաստատվում է և մի այլ ամվայով: Այս նամակաձև ակնարկին, որի նյութը հայրենասիրությունն է, նույն մատյանում հաջորդում են երկու այլ նման ակնարկներ, բայց արդեն տարբեր հարցերի նմիրված. «Ի վերայ ժամագնացութեան» և «Ի վերայ հաղորդութեան»:¹

Աբովյանն իր դորպատյան օրագրերում ասում է, որ 1830-ին իրեն չի հաջողվել, ինչպես հարկն է, Պետերբուրգը տեսնել, որովհետև նախ քիչ է մնացել, ընդամենը երկու օր, հետո ամպամած օրեր են եղել, դուրսը՝ անձրև ու ցիխ: Չնայած դրան, Պետերբուրգը Աբովյանի վրա մեծ տպավորություն է գործել:² «Ի վերայ հայրենասիրութեան» մեջ Աբովյանը թողել է Պետերբուրգի մի այլ նկարագրություն: Բերում ենք այդ հատվածը: «Յայսպիսի, երկայնաձիգ ուղի յայտնի է, զի յամենայն քայլս յանդիման լինէին կանաճիգ ուղի յայտնի է, զի յամենայն քայլս յանդիման լինէին ինձ նորանոր առարկայք, աստ քաղաքը պայծառաշէնք, անդ լեռինք և անտառք շքնաղբ, ալյուրեք գիւղօրայք և դաշտօրայք զուարճալիք, — ամենայն անսովոր, վասն որո և նորահայելի վասն աշաց և սրտի մերոյ. և ի վախճանի Պետերբուրգ այս ահագին քաղաք հրաշակերտ, որ յառաջին անդ հայելն յափշտակէ զտեսնօղն, զաք զամենայն հանդերձս և լեզուս բոլոր աշխարհաց երկրագնդի ուր զամենայն հանդերձս և լեզուս բոլոր աշխարհաց երկրագնդի մերոյ կարելի է տեսանել և լսել. ուր ամենայն փողոց, ամենայն արձան, ամենայն տուն երեխն զամբողջ ուղեղս մարդկան վատնեալ առ ի հանճարել զայսքան բիւրատեսակ հրաշագործութիւնս»:³

¹ Տե՛ր-Կարապետյանը իր գրքի վերջում վերագրերից մեկը շփոթել է և գրել է «Ի վերայ նաւագնացութեան» էջ 136:

² Տե՛ր-Կարապետյան, «Յաշատուր Աբովյան», էջ 31:

³ Աբովյանի արևիվ, № 57:

Աբովյանը, ինչպես արդեն ասացինք, այս գրավածքում ամեն ինչ ծառայեցրել է մի նպատակի— բացատրել հայրենասիրությունը, ներշնչել ընթերցողին այդ զգացմունքի վեհություներ: Աբովյանը գրում է.—

«Ծող իմ թանկագին: Հաւատա՛ ինձ՝ որքան հեռանամք ի հայրենեաց, այնքան ցանկալի երեւի նա մեզ, այնքան սաստիկս վառի և բորբոքի սէր մեր առ ազգ մեր և երկիր: Ընթեռնելով զվարս և զգործս մեծագործ անձանց, թագաւորաց, զօրավարաց, գիտնոց, յիրաւի զարմանամ և պաշտեմ ի սրտի իմում զանուն նոցա և զգործս, բայց զի՛նչ կարծես, միթէ համեցե՛ն սոքա ՚ի սրտէ իմմէ զանուն հայազգի հսկայից և վսեմագործ անձանց: Օ՛ն և օ՛ն արասցէ ինձ տէրն: Որքան ահեղաճաճանչ ևս իցեն ճառագայթք փառաց, և մեծագործութեանց նոցա, նոքա ո՛չ բնաւ մարթացին նսեմացուցանել զյիշատակ և զանուն մերազնեայ քաջաց»:

Մի փոքր հետո, Աբովյանն ասում է, որ Պետերբուրգում տեսնելով Պետրոս Մեծի և ուրիշների արձանները, ցավում է, որ հայ ժողովուրդը իր մեծագործ զավակներին արձաններ չի կանգնեցրել: «... զայրանամ ՚ի միտս իմ. յանդիմանեմ զազգ իմ, ընդէ՛ր և սոքա ո՛չ վատնեցին զամենայն գոյս իրեանց առ ՚ի կառուցանել և մերազնեայ հսկայից արձան»:¹ Բայց և անմիջապես Աբովյանը դատաւարտում է իրեն, որ հետեւելով, ինչպես ինքն է ասում, իր թույլ զգացմունքներին, նկատի չի առնում, որ Հայաստանը գրեթե երբեք կյանքի խաղաղ շրջան չի ապրել՝ այդպիսի գործերով զբաղվելու համար:

Աբովյանն իրեն հատուկ զգացմունքով է խոսում այն մասին, թե ինչպես Հայաստանի վրա, անապատի հեղեղի նման թափվել են պարսիկները, ասորիները, մակեդոնացիք, հռովմայեցիք, հոնիք, գաղանաքարո Աթիլան, կատաղի Չինգիզխանը, անկուշտ Թամուր-լանկը: Որտեղ նրանց ոտքը դրվում էր, այնտեղ անապատ էր դառնում: Կրակ է բորբոքվում, ասում է Աբովյանը, լսողների սրբտում, երբ լսում են այս անգութ բարբարոսների եղեռնագործ ոճիրների մասին:

Մենք կանգ չենք առնում այն հարցի վրա, թե Աբովյանն ինչպես է բացատրում հայ ժողովրդի գոյության փրկիստփայությունը,

¹ Ավելորդ չենք համարում հիշել, որ Աբովյանը այդ նույն հարցին անդրադարձել է Ալամդարյանի գերեզմանի վրա ասած ճառում և իր հոգևածներէջ մեկում:

նամանականդ որ այս խնդրին նա անդրադարձել է այլ անգամներ
և և երբեմն շատ ավելի հանդամանորեն: Այդ սերտ կապ ունի
Աբովյանի փիլիսոփայական հայացքների հետ, այդ այժմ մեր
զբաղմունքի սահմաններից դուրս է:

Մեզ մնում է մի հարց պարզել. ե՞րբ և ո՞րտեղ է գրված «Է
վերայ հայրենասիրութեան» տկնարկը: Այդ մասին գրվածքում ոչ
մի խոսք չկա, ոչ էլ որևէ այլ հիշատակություն, որի վրա կարելի
լիներ հենվել: Նախ պարզ է, որ այս խոհերը առաջացել են Պե-
տերբուրգում, մղում ստացել այն ամենից, որ նա տեսել ու զգա-
ցել է այնտեղ: Մեզ թվում է, որ այս տկնարկը պետք է գրված լի-
նի Պետերբուրգում և անպայման երկրորդ այցելության ժամա-
նակ, այսինքն՝ 1835-ին:

Այստեղ, այս տկնարկում շոշափված հարցերը չափազանց
մոտ են այն մի քանի խնդիրներին, որ զբաղեցրել են Աբովյանին
1835-ին Պետերբուրգում եղած ժամանակ: Այստեղ նույնիսկ այն-
պիսի տողեր կան, որ, թվում է թե, պարզապես պատասխանն են
այն հարցերի, որ առաջ է քաշել Աբովյանը մի այլ փաստաթղթի-
թում, որը նույնպես կապված է Աբովյանի կյանքի պետերբուրգյան
շրջանի հետ: Բայց այդ մասին հետո, իր տեղում: Մի ներքին
տրամադրություն կապում է այդ տարբեր փաստաթղթերն իրար
հետ: Դրանք խոհերի և ապրումների, մի խոսքով՝ Աբովյանի հո-
գեկան կյանքի նույնաշրջան ծնունդն են:

ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅ ՄԵՏԱՀԱՐՈՒՍՏԻՆ

Դորպատում եղած ժամանակ Աբովյանը շատ էր կարոտում
հայրենիքը: Մի անգամ, ինչպես հայտնի է, Աբովյանը հանդիպում
է Ֆահրադ Բաղալյան անունով մի հալ երիտասարդի: Դորպատյան
օրագրերի համապատասխան էջերը ցույց են տալիս, թե ինչպիսի
ուրախություն է համակել Աբովյանին այս առթիվ:

Աբովյանը հետաքրքրվում է, թե ո՞վ է այդ մարդը, որ տուն-
տեղ թողած եկել-հասել է այս հեռավոր վայրերը: Պարզվում է, որ
խոյնեցի է (թե սալմաստեցի), Ֆահրադ Բաղալյան անունով: Աբո-
վյանը գրում է. «Ի Պարսկաստանէ ելեալ նորա ՚ի Ռուսաստան
՚ի Նախիջևան, երկու որդիք նորա զերի ՚ի պարսից, ինքն կրեալ
զղանաղան հարուածս յաշխարհակցաց և ՚ի Ռուսաստան բռնա-

դատեալ ելանէ յօտարութիւն, վատտակել, մուրալ դգրամս վասն ազատելոյ գորդիս իւր»...¹

Աբովյանի վրա այս պատմութիւնը ցնցող տպավորութիւնն է գործում: «Զգայարանք իմ փշրեցան, աչք իմ սեւացան, գալարեցաւ սիրտ իմ և մտածմունք իմ, թէ մինչ ե՞րբ ազգ այսպէս թափառեացի և մուրասցի ի տուն ալոց, անզօրացուցին զիս, երակունս իմ խաղաց արին, յաչս իմ ցնդեցան արտասուք»:²

Այս բոլորի տպավորութեան տակ Աբովյանը մի սրտառուչ բանաստեղծութիւն է գրում՝ «Զգացմունք ցաւալի սրտիս ՚ի տեսանելն իմ յօտարութեան զսիրելի հայրենակիցն իմ զՅահրադ Բաղաւան, ՚ի 1832 ամի, 2 մարտի, ՚ի Դերպլո» խորագրով, որը տարբեր ձևազերբով գտնվում է Աբովյանի արխիւում և մինչև օրս էլ ամբողջութեամբ լույս չի տեսել:³

Այս ամբողջ պատմութիւնը մենք մեջ բերինք մի ալլ կապակցութեամբ, զխաւորապէս այն մտորումների, որ ունեցել է Աբովյանը այդ առթիւ: Ի՞նչպէս օգնել Յահրադի նման հայերին — այս է զբաղեցրել նրան: Եվ ահա թե ինչպէս է նա լուծել այդ խնդիրը: Վերոհիշյալ բանաստեղծութեան տարբերակներից մեկը ծանոթութիւն ունի, որի մեջ գտնում ենք այդ հարցի պատասխանը: «Այնպիսի Յահրադք, — գրում է Աբովյանը, — յիւրաքանչիւրում աւուր հարիւրաւորք շրջին ՚ի փողոցս քաղաքին մերոյ, վասն մշակութեան, և ո՞ւմ անկանի ՚ի միտս, թէ նոքա ևս արին մեր են: Զյիշեալ Յահրադն ևս ազբատութիւն էր հասուցեալ անդ: Աղքատութիւն, աղքատութիւն, որ զհազարաւորս ՚ի պատուական հայրենակցաց մերոց ի վերջին վախճան յուսահատութեան հասուցեալ տանջէ և մաշէ, ալլ աւա՛ղ՝ ե՞րբ բացցի այն արշալո՛յս առատեան, ուր ճոխք և փարթամք ազգին մերոյ դարման տալցեն նմապէս ցաւամաշն իւրեանց մերձաւորաց և սրբեսցեն զարտասուս նոցա հոգեւանջ: Երանի՛ ժամանակին, երանելի՛, որ ժամանակակից և մասնակից գտանիցէ այսօրինակ ազգաշէն հայրենասիրութեան»:⁴

Ուրեմն՝ Աբովյանն այն կարծիքին է եղել, որ այսպիսի զեպ-

¹ Աբովյանի արխիւ, № 16 ա:

² Նույն տեղ:

³ Ի զեպ, երբ Աբովյանը Պարբոտին հայտնում է, որ ինքը Յահրադին նվիրված ոտանավոր է գրել, նա խնդրում է բանաստեղծութիւնը թարգմանել գերմաներէն: Աբովյանը խոստանում է թարգմանել չափածո: Եվ իբրևս լուրջ կատարում է, որը անսահման ուրախացնում է Պարբոտին:

⁴ Աբովյան արխիւ, № 58:

քերում հայ հարուստները պետք է օգնության ձեռք մեկնեն: Նա-
այն համոզմունքին է եղել, թե կարելի է մարդկանց խղճի վրա
ազդել, հարուստների մեջ կարեկցություն առաջ բերել դեպի կարի-
քավորը, և դրանով փրկել դրությունը: Դրա համար էլ Աբովյանը
կամենում է հայ մեծահարուստների մեջ հայրենասիրություն առաջ
բերել, մզել նրանց ազգաշեն գործունեության:

Դորպատյան օրագրերում կան այնպիսի գրույցներ գրանցված,
որ զարգացվել է մոտավորապես նույն միտքը. օրինակ Աբովյա-
նը և նրա գորպատյան բնակները մտածել են, թե որքան լավ կլի-
նի, եթե հայ հարուստները համախմբվեն և դպրոցներ հիմնեն և
այլև: Այն միտքը Աբովյանին զբաղեցրել է նաև հետագայում:
Աբովյանի ամելի ու ժամանակների գրությունների մեջ հանդիպում
ենք նույն մտքերին, նույնիսկ այն տարիներին, երբ ոչ միայն չէին
արդարացել այդ կապակցությամբ նրա ունեցած հույսերը, այլև
մի շարք դեպքերում ակնհայտ կոնֆլիկտի մեջ էր գտնվել նա հայ
բուրժուազիայի հետ:

Աբովյանը հույսը դնում էր այն բարձր մարդկայնության վրա,
որ իր հետ բերելու էր լուսավորությունը: Հասարակական հարա-
բերությունները, բարոյական հիմքերն ամրապնդելու ձգտումը, որ
ունեցել է Աբովյանը, վկայում է նրա և բնագիտության հայ լուսա-
վորական շարժման դեմոկրատական մտածողության հակասական
բնույթը:

Ուրեմն, Աբովյանին, դեռևս ուսանողական նախարանից,
զբաղեցրել է հայրենիքի լուսավորության գործում հայ հարուստ-
ներին ներգրավելու միտքը, որը ամենացայտուն կերպով արտա-
հայտված է 1835-ին գրած նրա մի նամակում:

Ի՞նչ նամակ է այդ:

1834-ի դեկտեմբերին Աբովյանը, ինչպես արդեն գիտենք,
մեկնում է Պետերբուրգ: 1835-ի հունվարի 1-ին, այսինքն՝ նոր
տարին նա Պետերբուրգում է անցկացնում: Աբովյանը ուսական
կայսրության մայրաքաղաքից որոշում է մի նամակ ուղարկել հայ
մեծահարուստներից մեկին, կոչելով նրան «ազգաշեն իշխան մեր»
շնորհավորել նոր տարին, և մի սրտագին գրույց ունենալ, հայրե-
նասիրական զգացմունքներ հրահրել, մի խոսքով՝ ազգային գի-
տակցություն առաջացնել:

Այդ մեծահարուստը կադարյանն է:

Աբովյանը սկզբում բավական երկար խոսում է այն մասին,
թե մարդկային կյանքը որքան նման է բնության մեջ տեղի ունե-

յող փոփոխումներին: Նա, որպէս օրինակ, բերում է մարդու կյանքի պատմութիւնը ծնունդից մինչև մահ: Ահա կույսը, համեստ, ուստոստալով, անբիծ վարքով, պարկեշտ կյանքով, անսիրտ աշխարհից՝ գնում դիմում է իր օրհասի նախադուռը՝ որդիների մայր լինելու: Կամ ահա պատանին. նա անվախ ընկղմվում է իր ճակատագրի հորձանքների մեջ: Նա կարկառում է իր բազուկները գրկելու, ճմլելու երկրի կենդանի հյութը: Այս ալեկոծութիւնը, սակայն, անցնում է, դադարում է նրա եռանդի մրրիկը, նրա ուրտները և կայծակները փոխվում են այր ամառաւ ջերմ եղանակների, երբ ամուսնանում է: Նրանք՝ այր և կին, ինչպէս մի անձ, ինչպէս մի շունչ եղած, նոր կյանքով՝ զավակներով են ապրում: Այն ժամանակ, հարցնում է Աբովյանը, կարո՞ղ է արդոք լինել և մի ուրիշ վայելուչ կյանք, կարո՞ղ է արդոք այստեղ, երկրի վրա լինել և մի ուրիշ անտրտում դրախտ, քան ընտանիքը: Հայրը արդեն ծերացած, ձյունափայլ մազերով, զմայլվում է, ուրախանում իր տղաներով և աղջիկներով, իր բոլոր տուն ու տեղով: Նրա խոսքը օրհնութիւն է, շունչը պաղատանք, աչքը մաղթանքի արցունքով լի՝ յուրայինների պաշտպանութիւնն է խնդրում երկնքից: Որքա՞ն քնքուշ է նրա համբույրը, ինչպէս ջերմ գրկախառնումը: Նա մինչև անգամ գերեզմանի եզրին դեռ քաղցրութեամբ է նայում նրանց վրա, գգնում է մեկին, խրատում մյուսին, սրան գրկում, նրան օրորում, իսկ մի ուրիշին ծնկների վրա կամ ծոցն առնելով՝ սնում-կերակրում:

Աբովյանի սերը դեպի կյանքը շատ ցայտուն ձևով է արտահայտվել այս նամակում: Նա սիրահարված է, հափշտակված նրանով: Դրանից հետո բոլորովին զարմանալի չէ, երբ ասում է. «Ո՛հ քանի՞ խորհրդալից, քանի՞ հրաշալի կեանք մեր. ի զուրդատեցա՞ւ՝ որ զանէծս փոխանակ օրհնութեան կարգայ ի վերայ, երկրի, վշտամբեր անուանեաց զնա, փոխան օրհնաբեր անուանելոյ»:¹

Սակայն զարմանալի է մի ուրիշ բան. Աբովյանը շատ լավ գիտեր, որ եկեղեցին երկրային կյանքը ճանաչում է որպէս մի անցողիկ շրջան, ընդհակառակը, նույնիսկ տանջանքի ճանապարհ, որն անցնելուց հետո միայն հանդերձալ աշխարհում մարդը արժանանալու է դրախտի: Աբովյանն այս լավ գիտեր, և, չնայած դրան, նա ոգևորված խոսում է երկրային կյանքի մասին՝ հայտա-

¹ Աբովյանի արխիվ, № 184: Աբովյանի թղթերի մեջ պահպանվել են այս նամակի երկու սևագրութիւնը (№ 76, № 184 ա):

բարեկամ, որ սա է մեր գրախոսը, սա է մեր երջանկությունը: «Աստ է գրախոս մեր, աստ երջանկություն մեր», — գրում է Աբովյանը:

Եվ հետաքրքրահանն այն է, որ Աբովյանի կարծիքով մարդու ձևերին և իր ճակատագիրը: Ինքը մարդն է տնօրինում իր կյանքը: «Վայելել կամ կորուսանել զնա ի ձևն մեր միայն», — գրում է նա:

Բայց ի՞նչպես հասկանալ երջանկությունը, ի՞նչ իմաստ ու բովանդակություն է այդ հասկացություն մեջ դնում Աբովյանը: Երբ մարդ հարուստ է և իր ուզածի պես վայելում է կյանքը — երջանկություն է: Աբովյանի համար՝ ի հարկն ու: Եթե մարդ աստիճաններ և տիտղոսներ ունի — երջանկություն է: Դարձյալ ու: Եթե մարդ իշխանություն ունի և կյանքը, ամեն ինչ ծառայեցնում է իրեն — երջանկություն է — ոչ մի դեպքում: Աբովյանը միանգամայն տարբեր ձևով է հասկանում երջանկությունը:

Աբովյանն այդ նամակում գրում է. «Քանի՞ք մեռան և թաղվեցան ի փոշիս մոռացության, իշխանութեամբք, փարթամութեամբք, հարստութեամբք և տիտղոսովք իւրեանց, զի ըստ որում ո՛չ ծանիսն նորա զայս շաւիղ երկնացոյց, և կամ ծանուցեալ զնա, ոչ հետեւեցան նմա. նորա անձանց միայն, այլ ո՛չ աշխարհի եղեն նպաստ արարք»:

Աբովյանի այս միտքը պարզում է, թե ինչ է հասկանում նա, երջանկություն ասելով. երբ մարդ ոչ թե իր անձի, այլ աշխարհի օգտին է դործում:

Այդպիսի մարդը, Աբովյանի կարծիքով, անմահ է: Աբովյանը գրում է. «Ի մառախլապատ թիկանց հազարաւոր ամաց, դեռ կենդանի կանգնեն ատաջի աշաց մերոց այսօր այսօրիկ արք աւանաւորք և ազգաշէնք, և գործք և յիշատակք նոցա անմահ մնացէ, որքան տաւալին երկիր մեր հաստատուն վայցէ ի շրջանի իւրում: Նորա հոգի ետուն դարու իւրեանց, զլուս եղեն ազգի և պսակ մարդկութեան. և հոգի և սիրտ յետևորդացս անմոռաց պահեսցէ զանուն նոցա զանցս ժամանակաց... Նորա փակեցին զգրունս յավիտենից և ի ճակատս պատմութեան անջինջ, անխորտակելի մնաց արձան անմահութեան և սքանչանաց դիւցազնութեանց և մեծահոգութեանց իւրեանց: Յո՞ր ազգէ, յո՞ր տոհմէ, բարեկամս մարդկութեան ո՛չ հարցանէ զայս — այլ անաղարտելի սիրով կապակցեալ ընդ նա, կենդանագործէ օրինակովք նոցա զհոգիս յապաւելելոց»:

Նկարագրելով, թե ի՞նչ փոփոխություններ է ապրում բնություն-

նը կամ մարդը իր գոյութեան ընթացքում՝ Աբովյանը հանդում է հետեւյալ մտքին. նոր տարվա շեմքը մուտք գործելուց առաջ մարդ պետք է հաշվի նստի ինքն իր հետ, թե ի՞նչ է արել, ինչո՞ւ էր հատուտ իր կյանքը, թեև նոր միայն գնացած, բայց մեղանից արդեն անդարձ հեռացած տարեում: Աբովյանը հարցնում է. «Ո՞ւր անցեալ ամիս կրկնեմ միւս անգամ: Նա հատաւ ի կենաց մերոց, միմիայն լիշտատակք արժանաւոր անցից կան մնան զեռ ի միտս մեր»:

Առիթը թեև անցած տարին է, բայց Աբովյանի նպատակն է կազարյանին, ինչպես և մյուս հայ հարուստներին տոբակել՝ հաշվեհարգարի նստելու, թե ինչ են արել իրենք չէ թե միայն նախորդ տարին, այլ ընդհանրապես իրենց կյանքում, ի՞նչ չափով են օգտակար եղել ուրիշներին, հայրենիքին, ժողովրդին, մարդկութեանը:

Աբովյանը կամենում է, որ մարդն իր կյանքի ճանապարհն անցնի այնպես, որ երբ մի պահ շրջվի, հետ նայի— շտեմնի ավեր ու անապատ, անեծք և դառնութիւն: Մահն այն մարդու, որի միտքն ու հոգին զրկված են եղել մարդօգուտ գործերից, ոչ ազգակցին, ոչ բարեկամին, ոչ էլ մերձավորին, Աբովյանի առեւով, ցամալի չէ, իսկ երկիրն էլ ընդհանրապես, նրա կարծիքով, ուրախանում է՝ զգալով իրեն թեթևացած այդ ծանր քեռից:

Ուրեմն ի՞նչն է կարևորը կյանքում. «Կեալ մարդկաբար, այլ ո՛չ պաճարօրեն»:

Տարբերելով մարդկային վշտերն իրարից՝ Աբովյանն առաջ է քաշում իսկապէս մարդու հոսկացողութիւնը, հասկացողութիւնը հոգեկան այն բարձր կյանքի, որով պետք է հագեցած լինի մարդու գոյութիւնն աշխարհիս երեսին:

Նամակի վերջին հատվածը սրտակի եզրակացութիւն է, որը որպէս առաջարկ՝ Աբովյանը բարձրացնում է կազարյանի և ընդհանրապես հայ մեծահարուստների առաջ: «Յայեցեալ յայս տարբերութիւն, զի՞նչ այլ կարէ ցանկալ Ձերդ Վեհազնութեան սիրտ հայրենասիրին, քան տեսանել զՁեզ պաշտպան և սատարիչ լինել անկեալ Հայրենւոյն: Կամի՞ք դանմահետ ստանալ զանոն, զի՞նչ այլ ատեան կայցէ այս Ձեզ պատրաստագոյն, քան կանգնել ի հոգիս Ձերազնեայ մանկաց զարձան անխորտակք, յոր երախտապարտ ազգակիցք կարդատցեն և փառաբանեացեն զլիշատակ Ձեր պանծալի և յախժամ, մինչ յոյլք երկնաւորաց զՁեօք պարտեալ կապեացեն ի գլուխ Ձեր զանթառամ պսակն երանութեան»:

Աբովյանը կամենում էր, որ հայ բուրժուազիան հայրենասեր գործի գլուխ կանգնած լինի: Եվ նա, ինչպես ասացինք, հույս է

ունեցել, որ մի օր այդպես էլ լինելու է: Սակայն նա մի շատ որոշակի նպատակ է ունեցել — մեծահարուստների օգնությունը Հայաստանում դպրոցներ բանալ: Դա է պատճառը, որ Աբովյանը նամակում այն միտքն է հայտնում, թե երբեք ուշ չէ և կարելի է նույնիսկ կյանքի վերջին պահին էլ ուղղել թույլ տված սխալը, միայն թե մարդ զգա և գիտակցի դրա պահանջը: Նամակի վերջում, թեև անուաներ չի տալիս, բայց, որպես օրինակ, հիշում է, որ հարուստներից մի քանիսը, մտաբերելով իրենց անցյալ կյանքը, հոգ տարան ներկայի մասին: Երբ Աբովյանն ասում է, որ կյանքի մի քանի օրը բավական է, կորցրածը լրացնելու համար, ապա դրա տակ չի հասկանում հայրենասիրական այն գործունեությունը, որի օրինակը ինքը կամ իր նմաններն են թողել: Իսկ եթե հայրենիքին օգտակար լինելու գիտակցությունը լինի, մի քանի օրն էլ բավական է, որ աշքերը փակելուց առաջ բոլոր հարուստները իրենց ունեցվածքը կտակեն ազգօգուտ նպատակների համար: Որ Աբովյանն խիստապես տարբերություն է տեսնում հարուստների ցույց տված օգնության և իր նմանների հայրենասիրական գործունեության միջև, ապացուցվում է մի այլ փաստաթղթով, որ ժամանակով նախորդում է սրան: Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված մի նամակի սկզբում մեջ Աբովյանը խոսում է այն մասին, որ իրեն ուշ մի դժվարություն չի կարող վախեցնել, իսկ ինչ որ չի կարողանա անել չքավորության պատճառով, ինքը առաջարկում է անել «ազգասեր կարողներին»:¹

Աբովյանի նամակն ավարտվում է մի քառատողով: Դա եղբակացություն է, մի ընդհանրացում, որ գալիս է վերջավորելու Աբովյանի միտքը, նրա բոլոր դատողություններն ու խորհրդածությունները: Տարիները, դարերը և ընդհանրապես ժամանակը թողնում-գնում են, աշխարհի երեսին մնում է միայն բարի գործի հիշատակը:

ԱՐՈՎՅԱՆ ԵՎ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Աբովյանի գրական ժառանգության մեջ քիչ չեն գերմաներեն լեզվով գրած էջեր: Նկատենք, որ նրա ժառանգության այդ մասը առկա է ուսումնասիրված: Դրանք օգտագործել է գլխավորապես Շահադիզը՝ Աբովյանի կենսագրության մեջ: Դրանց մեջ բավականաչափ նամակներ կան, որոնց մի մասը հասցեագրված է Աբո-

¹ «Մովսեսական դրակահույն», 1941, № 11, էջ 97.

վլանին, մի մասն էլ Աբովյանի գրածն է: Գրել է, բայց հետո մտափոխ է եղել և չի ուղարկել, մի մասն էլ գրել ուղարկել է, բայց սևագրությունները բարեբախտաբար պահպանվել են:

Այս նամակները կարևոր են, և դրանց հինգամանակից ուսումնասիրությունը շատ բան կարող է պարզել: Աբովյանի մինչև այժմ անհայտ կապերն ու ծանոթությունները, միջավայրը, որի մեջ մի առժամանակ ապրել է նա, պարզելուց բացի՝ այս նամակների մեջ կան այնպիսիները, որոնք հետաքրքիր են նաև այն տեսակետից, թե ի՞նչ խնդիրներ ու հարցեր են զբաղեցրել Աբովյանին, ի՞նչ վերաբերմունք է ունեցել գեպի այդ խնդիրները և այլն, և այլն:

Գերմաներեն լեզվով գրված և մինչև այժմ չհրապարակված նամակներից երկուսը, որ վերաբերում են Աբովյանի կյանքի պետերբուրգյան օրերին, բերում ենք այստեղ հայերեն թարգմանությունով՝ աննշան կրճատումով:

«Ձերդ գերազանցություն, ամենաողորմած պարոն.

Բարի եղեք թույլ տալ, Ձեզ մի հանգամանք առաջադրելու, որը ինձ վաղուց զբաղեցրել է, իսկ երեկվանից սկսած՝ ավելի սաստիկ և որը Ձեր ուշադրության համար պակաս արժեքավոր չի լինի:

Որովհետև որոշ չափով ինձ հայտնի են իմ արևելյան հայրենակիցների — հայերի և ուրիշների մտածելակերպը և կյանքը, ուստի բաղձակողմանի փորձերով ապացուցված եմ համարում, որ նրանք ուրիշ ո՛չ մի այլ միջոցով չեն կարող ամենից լավ և արագ իսկական կրթության և լուսավորության հասնել, քան գեղեցիկ արվեստների՝ բանաստեղծության, երաժշտության և նկարչության միջոցով: Եվ երբ ես նվրոպայում առաջին անգամ տեսա այդ արվեստները իրենց իսկական լույսով և զգացի նրանց ներգործությունը նախ և առաջ հմրոպացիների, և հետո էլ ինձ վրա, ապա իմ առաջին և ամենագեղեցիկ ցանկությունը եղավ աշխատել տալու իմ արվեստները իմ հայրենի երկրում: Այդ ցանկությունը ես արտահայտել եմ ոչ թե մի անգամ, այլ շատ ավելի հաճախ, և այն բարյացակամորեն ընդունվել է և հաստատվել է այդ հրաշալի արվեստներին հմուտ մարդկանց կողմից: Եվ երբ ես պատկերացնում եմ ինձ այդ արվեստների երկնային, սիրտս ազնվացնող հմայիչ ուժը, երբ ես նկատի եմ առնում արեւելիկների կրակոտ, բուռն երեակայությունը, ապա այդ բոլորից այնպիսի սերտ

1 Նամակների հայերեն թարգմանությունը կատարել է ընկ. Գ. Աբովյանը:

ինչպէս լսել եմ, մինչև այժմ էլ նա անօգնական է և անապատ-
տան, և անձամբ կամենում է իր բախտը փորձել:

Ո՞վ կարող է նման արվեստի սերը գնահատել, եթե ոչ նույն
այդ արվեստը իմացողը, նրա խրախուսողը: Եթե մեր բարերար
կառավարութեան ողորմութեան մի կաթիլ կարող է և պետք է ընկ-
նի մի այնպիսի անօգնական երիտասարդ մարդու սիրտը, ապա ես
կցանկացի, որ այդ բանը կատարվի միմիայն Ձերդ գերազան-
ցութեան, և ուրիշ ոչ ոքի միջոցով: Սրանով ի շարն չենք գործ դնում
Ձեր բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի իմ ազգը և դեպի ինձ,
այլ կատարյալ վստահութիւն ենք տածում դեպի Ձեզ: Բարին ու
գեղեցիկը կարող են միմիայն բարիի միջոցով ճանաչված լինել և
զարգանալ: Նա իր բախտին արժանացած կլինի, եթե միայն կա-
րողանա մտնել արվեստների ակադեմիան, և այն բարիքը, որ
կստացվի Ձեր միջնորդութեան միջոցով՝ կծառայի հազարավոր
մարդկանց օգտին: Իսկ Հայաստանը քիչ արտակարգ մարդիկ է
ստեղծել, որոնց գործերը և կենսապատկերը մի թիւ հոգով է
ծածկված, որովհետև այնտեղ ոչ ոք չի հղել, որ նրանց հավեր-
ժացներ ապագա սերունդների համար: Որքա՞ն ընկճում է ինձ այս
միտքը: Իսկապէս չգիտեմ, թե ինչո՞վ կարող եմ իմ ազգի երիտա-
սարդաց սրտերը կենդանացնել և ոգեշնչել առաքինութեան և հի-
շյալ նախատիպերին նախանձախնդիր լինելու իմաստով: Լավ կամ
վատ՝ պառկած են մոռացվածների միլեոնայն շարքում: Թող չքնաղ
մուսան ինձ ուժ շնորհի, որ նրանց արժանիքները լույս աշխարհ
բերեմ. ես կարող եմ իմ մասին միայն այնքան ասել, որ ես
նրանց բարեկամն եմ. իսկ նրանց կյանքը նկարիչը միայն կարող
է պատկերացնել: Որքա՞ն բախտավոր կլինեմ, եթե այդ երիտա-
սարդ մարդուն, առանց իր գիտենալու, առանց իր խնդրելու, այդ
ուրախ լուրը տանիմ, և նրանից անդրժելի երդում առնեմ հայրե-
նիքին ծառայելու, նրա անունը փառաբանելու, նրա զավակների
համար իր ամբողջ ուժն ու կարողութիւնը գործ դնելու և ամբողջ
կյանքում շնորհակալ լինել այն մարդուն, որը նրա բախտի պատ-
ճառն է հղել:

Այս ցանկութեամբ և խորին հարգանքով մնում եմ Ձերդ գերա-
զանցութեան խոնարհ ծառա՝

1835, 21 հունվարի,

Պետերբուրգ

Խ. Արովյան:

Մեծապատիվ պարոն պետական խորհրդական.

Այն կշտամբանքը, որ արել են իմ ազգին և իմ դասակարգին, շատ թանկագին բուպեններ է խլել ինձանից մինչև այժմ, երբ ես կարող կլինեի որևէ լավ բան անել և գլուխ բերել: Երկուշաբթի չեկա ճաշի ձեզ մոտ. ես բոլորովին այլ ցանկություն ունեի և, բայի դրանից, վերոհիշյալ միտքը կասեցնում էր իմ քայլերը:

Ոչ պնդեցեսությունը, ոչ էլ որևէ արհամարհական վերաբերմունքը դեպի լավը ստիպում է ինձ այժմ այն ցանկությունը բացարձակ կերպով արտահայտել, այլ սեր դեպի լավը, դեպի մաքր, դեպի հայրենիք...

Կիրակի օրը պատահմամբ լսում եմ, որ այտենդ է ժամանել իմ հայրենի Նրևան քաղաքից մի երիտասարդ մարդ, Ստեփան Ներսիսյան անունով: Դեպի նկարչությունն ունեցած բուռն սիրույց տարված՝ թողնում է նա իր հայրենիքը, ազգականներին, մի խոտալացի նկարչի ծառա է դառնում, և այդ անվան տակ տանելով ամենադաժան շարշարանքներ՝ իր տիրոջ կողմից, հասնում է Պետերբուրգ: Առանց նվազագույն զաղափար ունենալու այդ քաղաքի արվեստի սիրո և արվեստի գործերի մասին՝ նա կարծում է, որ կկարողանա այդտեղ կատարելագործել իր արվեստագետի տաղանդը: Ես ճանաչում էի նրան դեռ այնտեղ, բայց կամենում էի նրա համար ծածուկ մի բան արած լինել՝ նախքան նրան տեսնելը: Երեկ պատահաբար հանդիպում ենք իրար: Չեմ թխտում, որ ես խկապես ցանկանում էի նրան տեսնել, բայց ինչպիսի՞ հանդիպում: Ես գտնում եմ նրան մի վարդապետի նախասենյակում, մտքերի մեջ խորասուզված, նստած: Ես ողջունում եմ նրա մեջ արվեստագետին այնպիսի հարգանքով և ուշադրությամբ, ինչպես վայել է այդ դասակարգին, և առաջարկում նրան նստել ինձ մոտ: Դժբախտը չի կարողանում սկզբում հասկանալ, թե ով է նրա հետ այդպես սիրավիր վարվողը, և ինչպես ես նկատում եմ, նա սպասում է անխիղճ վարդապետի թուլություն, թե արդյոք իրավունք ունի՝ ինքը սենյակ մտնելու և ինձ մոտ նստելու, ինչպես որ ես ցանկանում էի: Վարդապետը թույլ է տալիս իմ խնդրելուց հետո միայն: Քաղաքավարությանը հակառակ չգնալու համար, ես միառժամանակ մոռանում եմ նրան, որպեսզի տանտերը զրանում ոչ մի կասկածելի բան չգտնի: Երբեմն-երբեմն խոր հառաչանքներ են գալիս դեպի իմ կողմը. սիրտս զգում է նրանց նշանակությունը: Այդ, անշուշտ, միջավայրված, բայց հուսալի զգացումի լեզուն էր, որով խոսում էր ինձ հետ առանց խոսքերի, թե ով եմ ես, որ այնպես

սրտիս մոտ եմ առնում նրա ճակատագիրը: Վարդապետի դուրս գալուց հետո, բռնում եմ նրա ձեռքը, նկատում եմ նաև նրա սև, ուշագրավ աչքերի արտասուքը և նրա բերանից խմանում ամենացավալի բաներ իմ սրտի համար: Հաշիվ աշատեղ հասնելով, նա իր տիրոջն ասում է, որ այլևս չի կամենում իր հայրենիքը վերադառնալ: Նա շնորհակալ է երկնքից և իր տիրոջից, որ աշատեղ է եկել, որ նա ցանկանում է կամ աշատեղ մեռնել, կամ վերադառնալ իբրև արվեստագետ՝ իր ազգի համար: Որքան ավելի շատ է արտահայտում իր այդ ցանկությունը, այնքան ավելի դաժան պատիժներ է կրում անսիրտ մարդու կողմից: Նա աշատեղ ոչ ոքի չի ճանաչում, բացի մի հայից. վազում է նրա մոտ, և նա մի խնդրանք է գրում՝ նրա համար.... ուր նա ցուցադրում է նրա ճակատագիրը և նրա ցանկությունը և թախանձագին խնդրում, որ կառավարությունը պաշտպանի նրան, ազատի և ուղարկի արվեստների ակադեմիան: Այդ խնդրագիրը դեռևս նրա մոտ է գտնվում, բայց չգիտի, թե ինչպես վարվի, որովհետև նրա տերը մեկնելու է աշատեղից մոտ երեք շաբաթ հետո:

Միրելի պետական խորհրդական, մի րոպե միայն մխիթարեցի նրան, հույսերով միայն թեթևացրի նրա ցավերը:

Ասիայում նկարչություն և երաժշտություն տարածելը իմ վաղեմի ջերմ ցանկությունն է եղել: Դրանց միջոցով կրակոտ արևելացիք ավելի շուտ միասնեն կուլտուրայի, քան որեւէ այլ միջոցով: Այդ մտադրությամբ ես կամենում էի արդեն հայրենիքիցս երկուսուսուրդ մարդիկ ուղարկել աշատեղ, եթե նրանք դրա համար տաղանդ և տրամադրություն ունենային: Եվ հիմա դրանցից մեկը աշատեղ է առանց իմ խնդրանքի, առանց իմ առաջարկության: Մի՞թե աստծո մատը մասնակից չէ դրանում: Ես ինձ մոռացել եմ, ինչ որ անելու է՝ սրետք է նրա՝ համար անել: Նա իմ հայրենի քաղաքիցն է, հետևաբար իմ եղբայրն է: Այժմ այլևս հաշվի չեմ առնի, եթե ինձ արհամարհեն այն նախատիքների հիման վրա, որ ստացել են իմ հայրենակիցները՝ իբրև շահամուլ մարդիկ: Այո՛, ես էլ եմ շահամուլ, սակայն սուրբ գործի համար: Ես էլ նրա նման մի դժբախտ կլինեմ, եթե տեսնեմ, թե ինչպե՞ս է ոչնչանում նրա տաղանդը: Նույն այս ցանկությունը ես արտահայտել եմ նաև նորին գերազանցության պարոն Շուվուսկուն: Մի՞թե մեծահոգի բարերար կառավարությունից գթառատության մի կաթիլ կպակասի, եթե նա երջանկացնի այսպիսի մի երկուսուսուրդ մարդու: Ո՞վ գիտե, թե ինչ տաղանդ է թաքնված նրա մեջ: Ոչ, Պետերբուրգում կարող է և պի-

տի կատարվի նրա ցանկութիւնը: Այդ ակնկալութեամբ Ձեզ եմ
մեկնում այս գրութիւնը, Ձեզ՝ որին տածում եմ մանկական սեր:
Ես ինձ կծախսեի, եթե դրանով կարողանայի օգնել նրան որևէ
վերայ: Իմ ազգը նվազ չափով է տեսնում ապագան, այդ բանն ա-
տում եմ փորձի հիման վրա: Հանգստութիւննս կորել է: Բարի եղեք
որոշել իմ ճակատագիրը, որպէս այդ երիտասարդ մարդու ճակա-
գիր:

Անկեղծ հարգանքով Ձեզ անձնվեր և համարտարիմ՝

1835, 23 հունվարի

Պետերբուրգ

Խ. Աբովյան:

Նախ՝ պարզենք, թե ում են ուղղված այդ նամակները: Գրա-
կան Թանգարանի աշխատակիցները Աբովյանի արխիււր մշակե-
լիս որոշել են, թե այս նամակներն ուղղված են Պարրոտի հորը—
Գևորգ Պարրոտին: Եվ, ըստ երեւոյթին, մի նամակը ճանաչվել է
արպես մյուսի սեազրութիւն, նամանալանդ որ՝ 21 հունվարի թվա-
կիւր նամակը իսկապէս որ սեազրութիւն է: Երկրորդ նամակը կա-
րող է պատահել, որ իսկապէս ուղղված լինի Պարրոտին: Գուցէ և
ուղղված է այն ահագնամիկոս Ֆրենին:

Թեև այս երկու նամակներում ընդհանուր կողմեր կան, որոշ
հատվածներ կարծես նույնիսկ կրկնվում են, բայց և միաժամա-
նակ միանգամայն պարզ է, որ նրանք տարբեր մարդկանց են
ուղղված: Ըստ որում, զգացվում է նաև այն տարբեր փոխհարա-
բերութիւնը, որի մեջ է Աբովյանը նրանց հետ: Ոչ մեկի հետ էլ
նա մտերմական հարաբերութիւնների մեջ չէ: Հարգանքը, պատ-
կառանքը պատշաճ հեռավորութեան վրա է պահում Աբովյանին
երկուսից էլ: Սակայն ճիշտ է նաև այն, որ Աբովյանը առաջին նա-
մակում ավելի զոռաց է, պաշտոնական, մի փոքր կարծես նույնիսկ
կաշկանդված, իսկ երկրորդ նամակում համեմատաբար վստահ,
ավելի համարձակ: Երևում է, որ մեկին ճանաչում է ավելի վա-
ղուց և շատ ավելի առիթներ է ունեցել շփմելու, քան մյուսին:

Երկուսն էլ անվանի մարդիկ էին Պետերբուրգում: Իսկ առաջին
նամակը պարզապէս սեազրութիւնն է այն նամակի, որ Աբովյա-
նը հասցեագրել է, մեր կարծիքով՝ Շուլովսկուն: Պարրոտի հորը
գրած նամակում իրեն հուզող հարցերի մասին խոսելուց հետո, Ա-
բովյանը իր պարտքն է համարում, ասել, որ այդ բոլորի մասին
աւրտահայտվել է նաև Շուլովսկուն:

¹ Աբովյանի արխիւ, №№ 400, 401:

Ո՞վ է Շուշուվսկին: Մենք առայժմ չենք հաջողել պարզել: Ըստ երևույթին բարձրաստիճան մի անձ, որը կարող էր դրական դեր խաղալ Ներսիսյանի հարցում: Շուշուվսկին, ինչպես երևում է, մոտ է կանգնած եղել արվեստի բնագավառին, որովհետև Աբովյանը նամակում նրան որակում է որպես արվեստի իմացող, արվեստի սեր ունեցող մարդկանց գնահատող, խրախուսող մի անձնավորություն: Հետո, նամակից պարզվում է, որ ոչ միայն Աբովյանը գիտե, թե ով էր Շուշուվսկին, այլև վերջինս նույնպես ճանաչում էր նրան: Ըստ որում, երևում է, որ Շուշուվսկին բարյացակամ է տրամադրված եղել դեպի նա: Աբովյանը, ըստ երևույթին, ինչ-որ խնդրով, երևի իրեն վերաբերող, դիմել է Շուշուվսկուն, ստացել նրա օգնությունը: Թերևս դա է պատճառը, որ հիմա էլ դիմելով Ներսիսյանի համար, Աբովյանը խնդրում է շլարժել, որ ինքը ի շարն է գործ դնում նրա բարյացակամ վերաբերմունքը:

Թե ինչ արդյունք է տվել Աբովյանի միջամտությունը՝ հաստատապես հայտնի չէ: Աբովյանի արխիվում պահվում է Ներսիսյանի նամակը՝ գրված Աբովյանին:¹ Այդ նամակում, որ գրված է 1842-ին, Ներսիսյանն ասում է, որ ինքը հիշում է Աբովյանի ցույց տված սերը դեպի ինքը 1835-ին Պետերբուրգում:

Ի՞նչ են պարզում այս նամակները:

Այս նամակներով Աբովյանի կենսագրության մեջ մի նոր կերպար է մուտք գործում — նկարիչ Ստեփանոս Ներսիսյանց:

Ներսիսյանին Աբովյանը ճանաչելիս է եղել Նրեանից: Նրանց ծանոթության այս շրջանից, դժբախտաբար, ոչինչ հայտնի չէ: Ներսիսյանի մասին գոյություն ունեցող գրականության մեջ կան հետևյալ կենսագրական տեղեկությունները: Պարզվում է, որ նա սովորել է էջմիածնում, եղել է տիրացու, ապա ուղարկվել է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում ուսումը շարունակելու:² Շատ կարող է պատահել, որ Աբովյանը Ներսիսյանի հետ շփված լինի էջմիածնում կամ Ներսիսյան դպրոցում: Ի դեպ նկատենք, որ գրականության մեջ եղած տվյալների համաձայն, Ներսիսյանը ծնվել է 1808-ին, ուրեմն Աբովյանը և Ներսիսյանը գրեթե հասակակիցներ են եղել:

Այս նամակներում պարզվում է, թե երբ, որտեղ և ինչ հաստատուն հիմքեր ընդունել, և վերջապես, այս ընկերության հիմքերը պետք է որոնել ոչ միայն այն մարդասիրական վերաբերմուն-

¹ Աբովյանի արխիվ. № 303:

² «Նկարիչ Ստեփան Ներսիսյան» (Մշակ, 1812, № 12):

քի մեջ, որ հանդես է բերել Աբովյանը իր հայրենակցին օգնելիս, այլև այն դադարաւորական մղումների՝ որոնցից դրդւած՝ Աբովյանը ոչ մի ջանք չի խնայել Ներսիսյանին օգնելու համար:

Աբովյանի նամակները պարզում են Ներսիսյանի կյանքի մի շատ կարեւոր կետը — նրա բուն ձգտումը դեպի իր ընտրած նպատակը: Ներսիսյանի կերպարը Աբովյանի նամակներից ներկայանում է մեզ բավական ուժմանով գունավորումով: Միայն այն հանգամանքը, որ Ներսիսյանը թողել է հայրենիքը, ծառա է դարձել մի իտալացի նկարչի, ամենազաւթան շարչարանքների ենթարկվել նրա կողմից, միայն թե Պետերբուրգ հասնի, ուր կարողանաւր կատարելագործվել նկարչության մեջ՝ բավական է, որ Աբովյանին ոգեւորեր: Ներսիսյանի կյանքի այդ կողմը շատ մոտ ու հասկանալի պետք է լինէր Աբովյանին: Եւ ինչպես կարող էր Աբովյանը չօգնել Ներսիսյանին, թեկուզ և նրան ճանաչելիս չլինէր: Ով նպատակ ունի և, ոչնչի առաջ կանգ չառնելով, այդպիսի կերքոտութեամբ ձգտում է նպատակին, արժանի է հարգանքի և ամենայն ուշադրության: Այդպիսի դեպքում չօգնելը Աբովյանը հանցանք կհամարէր: Բայց այս հարցի մարդասիրական կողմն է, գուցե մի փոքր էլ մանկավարժական — խրախուսել ընկերոջը, որպեսզի նա հասնի իր ձգտած նպատակին:

Սակայն այս հարցը ունի մի ուրիշ կողմ ևս, ինչպես ասացինք, և դա շատ ավելի կարեւոր է: Իր ամբողջ կյանքում, դեռ պատանեկան տարիներից սկսած, Աբովյանը ամեն ինչ ծառայեցրել է հայրենիքի շահերին: Այս նամակներում նա այն միտքն է զարգացնում, որ հայ ժողովրդի լուսավորության գործում շատ մեծ դեր կարող են կատարել արվեստները և, առաջին հերթին, բանաստեղծությունը, երաժշտությունը և նկարչությունը: Մեզ հայտնի չէ որեւէ այլ փաստաթուղթ, ուր Աբովյանը այդքան խոշոր կարեւորություն տւած լինի նկարչությանը և երաժշտությանը:¹ Նա ասում է, որ այդ միտքը հղացել է Դորպատում նշանավոր երաժիշտներին լսելիս, խորհրդակցել նրանց հետ և այն մտքերը, որ այժմ արտահայտում է՝ հավանություն են գտել նրանց կողմից: Կարելի է ենթադրել, որ խոսքը Հենդելի մասին է: Անհավանական չէ, որ Աբովյանի այն միտքը, թե հայերի և ընդհանրապես արևել-

¹ Ներսես կաթողիկոսին գրւած 10 հունիսի 1834 թվակիր նամակի սեւ-վագրութեան մեջ Աբովյանը խոսելով, թե հայ երեխաները ապագայում իր գլխավորելիք վարժարանում ինչ առարկաներ են անցնելու՝ ասում է, որ երաժշտությունը պարտադրաբար պետք է բոլորը սովորեն:

լլան ժողովուրդների կուլտուրան բարձրացնելու գործում երաժըտութիւնը կարող է շատ մեծ դեր խաղալ, ծագել է այն մեծ տպավորութիւնից, որն առաջացրել է նրա մեջ Հենդելի համերգը, ավելի ճիշտ՝ այն պատմութիւնը, որի շուրջը հյուսված է եղել երաժշտութիւնը:

Աբովյանն ասում է, որ ինքը բավական մեծ է,¹ որպեսզի ձեռք դարկի, օրինակ, երաժշտութիւն սովորելուն, բայց շատ է մտահոգված, որ իր հայրենիքից Պետերբուրգ և այլ քաղաքներ ուղարկվեն նկարչի կամ երաժշտի ձիրքով օժտված երիտասարդներ, և իհարկե, այն պայմանով, որ հետո վերադառնան և դպրոցների միջոցով այդ արվեստները տարածեն հայ և հարեան ժողովուրդներին մեջ:

Այսպիսով, այս նամակները բավական նյութ են տալիս՝ ավելի լրիվ շտապերով դադարաւր կազմելու Աբովյանի լուսավորական ծրագրերի մասին:

Ներսիսյանը Աբովյանի համար մեկն էր այն մարդկանցից, որոնց օգնութեամբ նա կամենում է իր լուսավորական ծրագրերն իրագործել: Ի՞նչպէս է Ներսիսյանը նայել այդ հարցերին: Այն հափշտակութիւնը, որով նա իրեն նկարչութեանն է նվիրել, լոկ արվեստի սե՛ր է, միայն այդքա՛ն, թե՛ շփման եզրեր է ունեցել այն նպատակների հետ, որոնց հետամուտ է եղել Աբովյանը: Տեսնենք ինչ հիմքեր են տալիս, այդ տեսակետից, Աբովյանի նամակները:

Առաջին նամակը, ինչպէս արդեն պարզ է, Աբովյանը գրել է Ներսիսյանին դեռ չհանդիպած, բայց տեղյակ այն մտադրութիւններին, որոնցով նա մի կերպ հասել է Պետերբուրգ: Շուրջսկուն խնդրելով հաշտեցնել իր հայրենակցի գործը՝ Աբովյանը խոստանում է Ներսիսյանից անդրժեղի երդում առնել հայրենիքին ծառայելու, նրա անունը փառաբանելու, նրա զավակների համար իր ամբողջ ուժն ու կարողութիւնը գործ դնելու մասին: Թեև Աբովյանը դեռ չի հանդիպել Ներսիսյանին, բայց ճանաչելով նրան վաղուց, ըստ երևութին վստահ է եղել, որ իր ընկերոջ դեպի նկարչական արվեստն ունեցած բուռն սերը հայրենասիրական հիմքեր ունի:

Երկրորդ նամակը, որ գրված է Ներսիսյանին հանդիպելուց հե-

¹ Դորպատյան օրագրերից հայտնի է, որ Աբովյանը ոչ միայն հետաքրքրվել է երաժշտութեամբ, սիրով հաճախել համերգներ, այլև որոշ շտապերով սովորել:

առ, ցույց է տալիս, որ Աբովյանը չի սխալվել: Ներսիսյանն Աբովյանին ասել է, որ ինքը պետք է կամ մեռնի աշատեղ, կամ էլ՝ Պետերբուրգից վերադառնա որպես արվեստագետ՝ իր ազգին ծառայելու համար»:¹

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են արտահայտվել Ներսիսյանի մասին նրա կյանքի ամելի ու շրջանի ժամանակակիցները:

«Հանգուցյալը, — գրում է «Մշակ»-ը Ներսիսյանի մասին, — լինելով վերին աստիճանի գաղափարական մարդ և իր անձը բոլորովին նվիրած լինելով իր ժողովրդին, մինչև մահն էլ աշխատում էր նրա համար»:²

Պերճ Պոռշյանը նույնպես արտահայտվել է Ներսիսյանի մասին: Նա էլ իր հոգևածում խոսում է Ներսիսյանի հայրենասիրության, ինչպես և այն մասին, թե նա «այն անձնավորություններից էր, որ աշխատում էր գործել առանց իր եսը ցույց դնելու»: Պոռշյանի հոգևածից պարզվում է, որ շրջապատը Ներսիսյանին ծուլ է համարել: Պոռշյանը անձամբ ծանոթ լինելով նկարչին, ասում է, որ Ներսիսյանը «ալդ բամբասանքները բանի տեղ չի դրել»: Դա հայտնի է եղել Ներսիսյանին և նա, ինչպես Պոռշյանն է ասում, բարեկամների նեղ և մտերիմ շրջապատում բացատրություն է տվել: Պոռշյանն ասում է, որ Ներսիսյանը «նկարչությունից վեր էր համարում օգտակար գործի դերը»:³

Ուրեմն, ժամանակակիցների վկայությամբ, Ներսիսյանը դադարաբանական մարդ է եղել, մեկն այն դեմքերից, որ հասարակական շահը գերադասել է ամեն ինչից: Սրանք հատկություններ են, նկարչի բարոյական նկարագրի մեջ այնպիսի գծեր, որ բնորոշ են Աբովյանի և րնդհանրապես նրա դարաշրջանի առաջավոր մարդկանց համար:³

¹ «Ստեփան Ներսիսյանի մահվան մասին». («Մշակ», 1884, № 41).

² Պ. Պոռշյան. «Ստեփանոս Ներսիսյան երեանցի», («Ճարտգ», 1902, № 3):

³ Նկատենք, որ Աբովյանի և Ներսիսյանի բարեկամությունը շարունակվել է Պետերբուրգից հեռու նույնպես: Հետագա շրջանի փոխհարաբերությունները վկայող մի փաստաթուղթ է մեզ հայտնի, որն այստեղ հրապարակում ենք: 1842-ի նոյեմբերի 23-ին, Ներսիսյանը Պետերբուրգից մի նամակ է ուղարկել Աբովյանին, որը պահվում է վերջինիս արխիվում (№ 303):

Ուսումնականիդ խաչատրոյ Ապովեանի՝

Ողջոյն և սէր անմոռանալի.

Արդարև, ըստ իսկական ինի կեղծիս քարշահողութեան լռելով մինչ ցարդ. այժմ ի գրեթե իմ առ ձեզ զնամակ բարեկամութեան, որոց հասարա-

Ի՞նչ նկարչական ժառանգություն է թողել Ստեփանոս Ներսիսյանը և կարելի՞ է արդյոք ընդհանրություններ տեսնել այդ կողմից նրա և Աբովյանի միջև: Ռե ներսիսյանը որքան է նկարել մեզ հայտնի է: Դժբախտաբար նրա նկարչական ժառանգությունը

կաց իսկ է կարծիք, բայց ըստ դատողութեան մեծահոգաց և ուսումնականաց՝ ներեսցի, թողլով, ի ժամռան՝ յորում ձեռնահաս լիցի. արդ, իմ է այս ամեն սխալմունք, և ես պահպանում, ի հոլովմանէ դառնագին ժամուցս, զոր արգելէին միշտ ի միտ ածել զաղագայն: Իսկ զկնի այնք ամենի զգալով իմ զսէք ձեր զոր ցուցիք ինձ ի 1835 ամի ի Ս—Պետերբուրգ՝ ամառնայ ամի զրեւ ինչ առ բարեկամութիւն ձեր, զորմէ սղասեալ էի՝ ուստի հանդիպեալ պատահմանցն որ յիս՝ ուսուցանէ չխախտեալ զայն, որ է ի վերատեսչէն Աստուծոյ. վասն որոյ ցոնկամ միշտ ունիլ, և առ այս աղացուցիլ զրեւ առ բարեկամիդ զի իմաստցի և որ յաւուր՝ միում ստացեալ եմ պակեթ մի ի Տէր Մովսիսէ Տէր Մովսիսեան որ էրն ի Պետերբուրգ, առ Լեյք—մեդիէ Մաքկոսովն, չգիտելով իմ թէ յումմէ իցէ պակեթն տարի առ նա, զոր չսացեալ նորա է հարց նախ, թէ Ապրիլեանն է այս, և ես չգիտելով արարի պատասխանի այն, զոր ի քանալն հաստատեցալ զկարծիքս. յետ յորոյ ընկալեալ իմ զսէք և զմարդասիրութիւն նորա և իմանալով զբարեկամութիւն մեր՝ խոստանայ ունել և ընդիս զոնքն, զոր առ ձեզ և հրավիրէ զիս առնել յարաժամ երթ և եկութիւն առ ինքն որպէս եղեալդ բարեկամ. իսկ իմ զբաղեալ ի տարաբախտ ժամանակի չերկարեցի զընթացս իմ առ նա, որ սարտաւորեալս մինչ ցարդ լոյմ: Իսկ այժմեան ղրտաւորութիւն իմ յորդորեաց զիս առնել ձեզ զայս գրութիւն, յուսամ զի մի անտես լինիցի ի ձեռն, զոր խնդրեմս, նախ՝ ներել զանցեալն և տալ ի ժամանակի, զոր ամեն ոքն պատահեցի, և երկրորդ՝ զընկալեալ իմ փոքր ի շատէ զուսումն նկարչութեան, զոր էի զեզբերեալ ՚ի նայ, կամիմ այժմ զալ ի Տփլիս, վասն որոյ չգիտելով տեղոյդ արդիւնաւորութեանցն, որ առ զարհեստն իմ՝ երկրայիմ, ուստի ցանկամ մտանել ի պաշտօն ուսուցչութեան նկարագրութեանս տեղոյդ նոր բացեալ ձեմարանն կուսանաց, զոր ոչ ոք կալեալ զիմս հաւատարիմ բաց ի բարեկամիդ և ի պարուչիկ Արշակայ Տէր Ղուկասեանցէ, համարձակիմ, գրել առ ձեզ զնամակս խնդրանաց, զի աշխատ լինել իմանալ յորպիսութիւն է վերոյիշեալ ձեմարանին, թէ զոյ այնք վկայականօք ուսուցիչ հաստատեալ՝ թէ ոչ, և կամ ի լինելն գուցէ, կատարէ միայն զգ [․․․] և ոչ հաստատապես. որոյ վասն աղաչեմ մի անտես առնուցու բարեկամդ իմ հետեիլ առ այս, և գրել փութապէս զիսկութիւնն, եթէ զոյ հնար մտածիլ զիս ՚ի նայ՝ աշխատեցայ մինչդեռ ժամանակ, ի ձեռս է, առաքել զխնդրագիր իմ հանդերձ վկայական[օք] առ տեղւոյդ կուսակալն, և յիտ տյնր փութացայ և ես, ՚ի տես և, ՚ի յառումն կարօտութեանդ սիրոյ Ամենամառնաւոր ամենախոնարհ կրտսեր բարեկամ ձեր աղատական նկարիչ

«Ստեփանոս Ներսիսեանց»:

Ներսիսյանի կենսագրութեանից հայտնի է, որ Թիֆլիսում հաստատվելով, որպես ուսուցիչ, պաշտոնավարել է Ներսիսյան դպրոցում: Անհավանական է, որ Աբովյանի աջակցութեամբ նա տեղ ստացած լինի այդտեղ:

ող միայն հավաքված չէ, այլև եղածն էլ անհրաժեշտ ուսումնասիրություն կենթարկված չէ:

Ներսիսյանի նկարներից մեզ հայտնի է միայն յոթը, որից հինգը գտնվում է Երևանի Կերպարվեստի թանգարանում: Մեծ մասը դիմանկարներ են: Հայտնի է, օրինակ, որ նրա վրձինին է պատկանում Ներսես Աշտարակեցու յուզաների դիմանկարը, որը ժամանակակիցներից ոմանք համարել են նկարչի ստեղծագործության գլուխ-գործոցը: Բացի այդ, Ներսիսյանի վրձինին են պատկանում նաև Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի հանրածանոթ դիմանկարները: Սրանց մասին մենք դադարաբար ունենք դրականությունից: Ներսիսյանի մասին տպագրված մի քանի հոդվածներում եղած հիշատակություններից, այդ նկարների լուսատիպ նմանահանությունից: Կերպարվեստի թանգարանում գտնվում են դեներալ Մ. Երկաթաբաղով Արզումանի, իշխանի Վասիլի Բեհբուջյանի, եղիսարեթ Աբովյանի¹ դիմանկարները, մի անհայտ կնոջ դիմանկար, ինչպես և «Պիկնիկ Քուի ամիին» յուզանկարը:²

Պատկերած նյութի և նկարչական արվեստի տեսակետից ի՞նչ առանձնահատկություններով է աչքի ընկնում Ներսիսյանի ստեղծագործությունը: Այս հարցի նեղ մասնագիտական կողմը մեզ չի դբաղեցնում: Մեզ հետաքրքրում է Ներսիսյանի՝ որպես նկարչի գերն ու նշանակությունը մեր լուսավորական շարժման մեջ:

Ներսիսյանը անպարեզ է մտել պրոֆեսիոնալ ուսուցման լուրջ ճանապարհ անցնելուց հետո: Մի ուրիշ նկարիչ, որ Ներսիսյանի ժամանակակիցն է եղել, Հակոբ Հովնաթանյան, իր գործունեության մեջ վերջավորեց հայկական և ընդհանրապես արևելյան մանրանկարչության տրադիցիան, ստեղծելով դիմանկարչական արվեստի շքնաղ նմուշներ: Ներսիսյանով նկարչական արվեստը հայ իրականության մեջ զարգացման նոր հուն է մտնում: Հովնաթանյանից տարբեր լինելով, նա իր հետ բերում է ուսական նկարչական միջավայրի ազդեցությունը, առաջավոր տրադիցիաները:

Ներսիսյանը Պետերբուրգում կրթություն ստացել է մի այնպիսի շրջանում, երբ ուսական նկարչության մեջ, այլևի ստույգ

¹ Եղիսարեթը Գեորգ Աբովյանի մայրն է: Այս այն Աբովյանն է, որի գերեզմանաքարը տեսնելով՝ Խաչատուր Աբովյանի անհայտացման առեղծվածը մի ժամանակ լուծված են համարել Գեորգ Աբովյանի մասին տես՝ Լ. Մեկեբեթ-Բեկի հոդվածը («Սովետական Վրաստան», 1941, № 7):

² Աբովյանի նկարի հեղինակը, որ մինչև հիմա անհայտ է համարվում, Ներսիսյանը չէ՝ արդյոք: Այս հարցը առաջ ենք բաշում հավանականություն կարգով, մտադիր լինելով նրա ընտելությանը անդրադառնալ առանձին, մի փոքր ավելի հանգամանորեն:

Պետերբուրգի Արվեստների Ակադեմիայում տիրապետող ուղղութիւնը ակադեմիզմն էր: Ակադեմիզմի ազդեցութիւնը Ներսիսյանի նկարների վրա, իհարկե, դաւալի է: Բայց Ներսիսյանի նկարները զտարյուն ակադեմիսական չեն: Ներսիսյանը երբեմն շեղվում է ակադեմիզմից և այն էլ բավական նշանակալից չափերով: Այդ, ըստ երևութիւն, արդյունք է այն ազդեցութեան, որ երիտասարդ Ներսիսյանի վրա ունեցել են Պետերբուրգի Ակադեմիայում խմորվող նոր տրադիցիաները, որ վապւլած էին դարաշրջանի համեմատաբար առաջավոր պահանջների հետ:

Ներսիսյանի շեղումը ակադեմիզմից, ռեալիստական ըսկզբունքներին հարելը, մոտ են այն պայքարին, որ Աբովյանը մղել է գրականութեան քարացած տրադիցիաների դեմ:

Ներսիսյանը կանգնում է ռեալիզմի հողի վրա. դիմանկարչութեան մեջ նա կարողանում է գծել բնավորութիւն, մի որոշ չափով էլ թափանցել հոգեբանութեան խորքերը: Առաջինը Ներսիսյանն է, որ տալիս է պեյզաժ: Բնութիւնը Ներսիսյանի նկարում ոչ թե դեպիորատիվ տարր է, այլ տրամադրութիւն, զգացմունք: Մարդիկ բնութեան մեջ, միջավայր, կենցաղ, («Պիկնիկ Քոփ ափին»): Կենցաղագրութեան մեջ բարեմիտ հումոր է նշմարելի և ընդհանրապես ժանրայնութիւն: Բեման ակադեմիսական չէ, լուծումը նույնպէս: Կատարման սկզբունքով էլ Ներսիսյանն աշտեղ բավական հեռու է ակադեմիզմից: Հավասարակշիռ կառուցման սկզբունքը՝ ինի առարկաների, թե գործող անձերի միջև, չափազանց բնորոշ է ակադեմիզմի համար: Մինչդեռ Ներսիսյանը գործող անձերին հավաքել է մի անկյուն և որպեսզի մի մոդմը միայն ծանրացած չլինի, միւս կողմում տվել է լեռնանկարը:

Իր թեմատիկ աշխարհով էլ Ներսիսյանը ինչ որ չափով մոտ է կանգնած Աբովյանին: Նրա կտավների գործող անձինք (Ներսես Աշտարակեցի, դենեբրալ Բեհբուտով) Աբովյանի վեպումն էլ կան: Աբովյանի նման Ներսիսյանն էլ ոգեւորված է հայ հնագույն կուլտուրայով, նրա ավանավոր ներկայացուցիչներով: Ներսիսյանի վրձինին է պատկանում Մեսրոպ Մաշտոցի մինչև օրս էլ չգերազանցված դիմանկարը: Նա էլ Աբովյանի նման բնութեան սիրահար է: Ներսիսյանը բնութեան նուրբ, և միաժամանակ բնական, զգացմունք ունի: Նկարներից մեկի ժանրայնութիւնը մի որոշ չափով վապւլում է «Կերբի» կենցաղագրական տեսարանների հետ:

Պետք է շարունակել պրպտումները, լրացուցիչ տվյալներ գտնել Ներսիսյանի կյանքից և, ըստ հնարավորութեան, հանգաման-

նորին լուսաբանել նրա հայացքները: Այս հարցի լուսաբանումը ունի կարևոր նշանակություն: Ամենից առաջ դա օգնում է պարզելու, որ Աբովյանը իր լուսավորական գործունեության մեջ ոչ թե մենակ է եղել, ինչպես կարծել ենք, այլ զինակիցների հետ: Մենք գիտենք, որ Աբովյանը համախոհներ ունեցել է, որ եղել են նրան հնահատող, նրա գործը խրախուսող մարդիկ: Այդ հայտնի էր, բայց մինչև այժմ չեն պարզված, թե դրանք համախոհներ են եղել միայն, թե նաև զինակիցներ: Աբովյանը ճակատում մենակ է պայքարել, թե նրա հետ եղել են նաև ուրիշները: Ներսիսյանի պատմությունը Աբովյանի կյանքում այդ տեսակետից մի շատ կարևոր և նոր դրվագ է: Չմոռանանք, որ այս տվյալները վերաբերում են 1835-ին, այն շրջանին, երբ Աբովյանը տակավին ուսումնառության մեջ էր և ամբողջ ճակատով գործունեություն և պայքար չէր ծավալել: Բոլոր դեպքերում մի բան պարզ է: Դեռ այն ժամանակ Աբովյանը որոնել է իր նման մտածողներ, իր գործին համակիր մարդիկ: Աբովյանը գիտեր, թե ինքը ինչ մեծ գործի է պատրաստվում, վստահ կարելի է ասել, որ նա ունեցել է իր դերի և նշանակության պարզ գիտակցությունը, բայց և միաժամանակ ըմբռնում էր, որ մենակ գործել չի կարող: Դրա համար էլ վաղօրոք նրան զբաղեցրել, մտահոգել է այն հարցը, թե ապագայում ովքե՞ր պետք է իր հետ գործեն: Ներսիսյանի հետ կապված այս ամբողջ պատմությունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե մի ձգտում Աբովյանի մեջ՝ հայ ժողովրդին լուսավորող ուժեր պատրաստել, ապագա գործիչներ:

Աբովյանի համար պարզ է եղել, թե Ներսիսյանը ինչ է անելու կրթություն ստանալուց հետո: Աբովյանին հազիվ թե գոհացներ, եթե Պետերբուրգից վերադառնալուց հետո Ներսիսյանը բավականանար հայկական պեյզաժի շքնաղ տեսարանները կտավին հանձնելով միայն: Այդ, իհարկե, պետք էր, սակայն գլխավորը, Աբովյանի կարծիքով, պետք է դադարեցր լիներ: Ինչպես որ ինքը լեզու, պատմություն կամ աշխարհագրություն էր սովորեցնելու հայ աշակերտներին, այնպես էլ Ներսիսյանը նկարչություն՝ իսկ մի ուրիշն էլ երգ ու երաժշտություն:

Աբովյանի այս նամակները, ինչպես և նրա ձեռքով գրված յուրաքանչյուր փաստաթուղթ, իրեան են հանում մեծ լուսավորչի բնավորությունը, խառնվածքը, այն մեծ և անկրկնելի անհատականությունը, որ ունեցել է նա:

Շատ բնորոշ է Աբովյանի համար մի փաստ: Նա չի սպասել,

որ Ներսիսյանը նրան դիմի, խնդրի: Այն տեղեկությունը, թե Պետերբուրգ է հասել իր հայրենակիցներին մեկը և ահա այդպիսի ձգտումներ ունի՝ բավական է, որ Աբովյանը համակվի նրա միճակով և ամեն ինչ անի նրան օգնելու համար:

Հետո. Աբովյանին հատուկ է եղել չափազանց ոգևորությունը: Ամեն մի ազնիվ ձգտում, հասարակական շահի հետապնդում ի վիճակի են եղել նրան ամբողջապես գերելու: Այդպիսի դեպքերում Աբովյանն իր անձը մոռանում էր, իր գործերը մի վտղմ գնում, ամբողջապես դառնում նպատակ, ձգտում, միայն թե նպատի, օգնության հասնի: Պարրոտի հորը դրած նամակի մեջ Աբովյանն ասում է. «Ես ինձ մոռացել եմ, ինչ որ անելու է, պետք է անել նրա համար»: Ինչպես երևում է, Պարրոտի հորը կամ նրան, ում որ ուղղված է այս նամակը, հայտնի է եղել, թե ինչու է Աբովյանը Դորպատից Պետերբուրգ հասել, և ըստ երևույթին, նա իր կողմից պետք է մի որոշ օժանդակություն ցույց տար: Երևի այդ նկատի ունի Աբովյանը և կամենում է, որ Պարրոտի հայրը, եթե իր համար մի բան անելու է, թող անի Ներսիսյանի օգտին: «Բարի եղեք, — ասում է նա, — որոշել իմ ճակատագիրը, որպես այդ երիտասարդ մարդու ճակատագիր»: Աբովյանն այնքան է համակված եղել Ներսիսյանի դործով, որ ոչ միայն հանդիստ չի ունեցել, այլև Ներսիսյանի հարցը համարել է իր սեփական հարցը: Աբովյանն ասում է, որ եթե չլուծվի Ներսիսյանի խնդիրը, ինքը իրեն նույնքան դժբախտ է համարելու, որքան նա: Որքան դժբախտ է զգալու իրեն, ասում է Աբովյանը, տեսնելով, թե ինչպես է ոչնչանում Ներսիսյանի տաղանդը:

Ներսիսյանի մասին գրած այս տողերը հիշեցնում են Աբովյանի այն նամակը, որ դրանից մի տարի առաջ նա գրել է Ներսես Աշտարակեցուն: Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանը Դորպատում լսում են, որ Ներսես Աշտարակեցին մտադիր է իրենց նյութական աջակցություն ցույց տալ: Աշտարակեցուն գրած նամակի վերջում Աբովյանը անդրադառնալով այդ խնդրին՝ ասում է, ոչինչ, եթե չկարողանան իրեն օգնել, բայց շատ վատ կլինի, եթե Նազարյանը ոչ մի օգնություն չստանա: Աբովյանը նամակում ոգևորված խոսում է Նազարյանի ընդունակությունների, գիտություն մեջ խորանալու ձգտումների մասին և խնդրում, պաշտոնում ոչինչ չխնայել և օգնել նրան: «Ես գերի կլինեմ նրան, — գրում է Աբովյանն այդ նամակում, — ով որ հանձն կառնեք մի կամ երկու-երեք տարի հո-

դալու նրա կարիքները»¹ Մի փոքր հետո նույն նամակում Աբովյանը գրում է. «Կարծում եմ, որ երեք-չորս ամիս և նա այլևս չպիտի կարողանա մնալ այստեղ չքավորության երեսից: Ինչ անեմ, ավելի լավ եմ համարում ջրահեղձ լինել, քան թե տեղնել նրա թշվառությունը»:²

Եվ այս գեպըրում էլ, ինչպես և Ներսիսյանի, Աբովյանին մտահոգել է ոչ միայն իր մտերիմ ընկերոջը օգնելու ցանկությունը, այլ այն օգտակար գործը, որ նա կառարեկու է ուսումը ստանալուց հետո՝ հայրենիքում: Աբովյանն Աշտարակեցուն գրում է, որ օգնելով Նազարյանին տեղափոխվել Դորպատ ուսման մեջ խորանալու համար՝ ինքը մտածել է այն բախտավորության մասին, որ հետո Ժողովուրդը ստանալու է Նազարյանից:

Ուշագրավ է նաև այն համոզված տոնը, որով գրված են այս նամակները, մանավանդ երկրորդը: Տեղ-տեղ նա կտրուկ է դնում հարցը, վճռական. «Ոչ, Պետերբուրգում կարող է և պիտի կատարվի նրա ցանկությունը»: Այս և նման արտահայտությունները կարծես նպատակ ունեն ազդեչ ծերունի Պարրոտի վրա՝ դրական վճիռ կայացնելու: Աբովյանն այնքան համոզված է հանդես բերում, որ այլևս տեղ չի թողնում կասկածի ու երկմտության: Աբովյանը ոչ միայն խնդրում է Պարրոտին, այլև հուշում, նույնիսկ թեկադրում, թե ինչպես վճռի հարցը:

Արխիվը իր մորն ուղղած մի նամակում Աբովյանի մասին այսպիսի միտք է հայտնել. «Աբովյանը, — ասում է նա, — մի տեսակ հանճար է: Ձեզ համար հետաքրքրական կլինի մի նամակ կարդալ նրանից, որը թեև ըստ ասիականի հիպերբոլիկ է, բայց և այնպես թույլ է տալիս նայել այդ բացառիկ մարդու արտասովոր հոգուն»:³ Արխիվն իրավացի է. Աբովյանի մի նամակն էլ բավական է, որպեսզի կարելի լինի գաղափար կազմել, թե իսկապես ինչ կայծեր են բոցկլտացել նրա հոգում: Նկատենք, որ Պարրոտի հորն ուղղված այս նամակը Աբովյանը գրել է 1835-ին, երբ երիտասարդ էր, Դորպատում ուսանող, իսկ Պարրոտը ակադեմիկոս: Բայց այնպես է գրված ամբողջ նամակը, հարցերն այնպես շոշափված, խնդիրներն այն ձևով արծարծված, նամակի ամբողջ տրամաբանությունը, տոնը, հոգեբանությունը առաջին բառից մինչև վերջինը մի այնպիսի մթնոլորտ են առաջ բերում, որ թվում է, թե հա-

¹ «Սովետական գրականություն», 1941, № 11, էջ 98

² Նույն տեղը

³ «Սովետական գրականություն», 1943, № 4—5, էջ 197

վասարն է համասարի հետ խոսում: Աբովյանի այս նամակում, ինչպես և շատ ուրիշ նման փաստաթղթերում մեծամտություն, գոռոզամտություն չկա: Ընդհակառակը, նա գրեթե միշտ էլ կարողանում է անհրաժեշտ հարգանք հանդես բերել, որևէ ձևով դիմացիներին շփրավորել: Այն մարդիկ, որոնց Աբովյանը գրել է այդ նամակները, որևէ խնդրի համար դիմել, ի հարեկե, երիտասարդ Աբովյանի համեմատությամբ կյանքի անհամեմատ մեծ փորձի տեր են եղել, նրանից զարգացած և մեծ կուլտուրայի տեր, և հարկ է, որ Աբովյանը, հասկանալով այդ՝ պատկառանքի զգացումով լցվեր նրանց նկատմամբ: Բայց որպես անհատականություններ՝ այդ մարդիկ շատ էին փոքր Աբովյանի համեմատությամբ: Եվ թեև բարյացակամ տրամադրված լինելով մեծ մասամբ ընդառաջ են գնացել նրա հարուցած խնդիրներին, շատ անգամ խորհուրդներ տվել նրան, այնուամենայնիվ ոչ միայն չեն ունեցել մտքի և հոգու այն թռիչքը, որ հատուկ էր Աբովյանին, այլև մեծ մասամբ չեն ըմբռնել, չեն հասկացել, հաճախ էլ սխալ մեկնաբանել նրա ոգևորությունները, վերագրելով դրանք երիտասարդական անփորձությունը և այլն:

Աբովյանը շատ լավ գիտեր, որ ինքը ճշմարիտ է, որ եթե ոչ այսօր, ապա վաղը, համենայն դեպս ապագան պաշտպանելու է իրեն: Նշանակում է նա ունեցել է իր պատմական իրավացիության գիտակցությունը: Հիշենք այդ տեսակետից շատ բնորոշ փաստ — Աբովյանի այն նամակը, որ նա գրել է Դորպատից նորընտիր կաթողիկոսին՝ Հովհաննես Կարբեցուն:¹ Այդ նամակում Աբովյանը կաթողիկոսին խորհուրդներ է տալիս, գործունեության մի ամբողջ ծրագիր շնորհարում, հայ ժողովրդի լուսավորության հեռանկարներ գծում և այլն: Թեև այդ նամակի հեղինակը շատ էլ երիտասարդ, Դորպատում ուսանող, դիրքով և աստիճանով էջմիածնի դպիր, բայց մեծ մարդ, խոշոր և ցայտուն անհատականություն: Նամակներում երևան է գալիս նրա շեշտված խառնվածքը: Հենց այս նամակներում դեռ բոլորովին երիտասարդ Աբովյանը մի քանի գլխով բարձր է կանգնած նրանցից, ում այդպիսի պատկառանքով և երախտագիտության զգացումով դիմում է, խնդրում:

Աբովյանն այնքան է ապրել հայրենիքի ցավերով, նրան այնքան է զբաղեցրել իր երկրի լուսավորության գործը, ապագան, որ մի ներքին ձայն իրավունք է տվել իր անձի միջով ներկայացնել ժողովուրդը, խոսել նրա անունից:

¹ Ն. Տեր-Կարապետյան, էջ 122:

Աբովյանին, ինչպես ցույց են տալիս այս նամակները, շատ է վշտացրել, նույնիսկ վիրավորել այն կարծիքը, թե հայերը շահամուլ մարդիկ են: Դրան Աբովյանը փորձել է հակադրվել ոչ թե խոսքով, այլ գործով: Յուլյց տալու համար, որ այդպես կարծողները սխալվում են, չեն ճանաչում բուն ժողովրդին, որը նույնպես, ինչպես և ուրիշները, սեր ունի, Աբովյանի խոսքով ասենք, դեպի լավը, դեպի մարդը, դեպի հայրենիքը: Աբովյանը ձգտել է, որ հայ ժողովրդի զավակները այնպիսի արժեքներ ստեղծեն, որ բոլորը տեսնեն և հավատան, թե ինչի է ընդունակ հայ ժողովուրդը: Այս է եղել Աբովյանի երազը: Նա ձգտել է ոչ միայն լուսավորություն տարածել հայրենիքում, այլև երազել է այն օրը, երբ հայ ժողովուրդը կկարողանա իր կուլտուրական կյանքով լայն շփման մեջ մտնել ուրիշ ժողովուրդների հետ: Տգիտություն մեջ խարխափող ժողովուրդը ծնել է մի մարդ՝ նկարչի տաղանդով: Նա իր երկու նամակներում, հատկապես երկրորդում, վառ գույներով նկարագրում է Ներսիսյանի կրած տանջանքները խալաթի նկարչի՝ տիրոջ ձեռքին, միայն թե կարողանա իր նպատակին հասնել: Գուցե Աբովյանը գույները մի փոքր խտացրել է — կարող է պատահել: Բայց դա չէ հարցը: Աբովյանը կարծես դրանով ասում է — ահա ձեզ, թե ինչ ձգտումներ և ինչ հնարավորություններ են թաքնված հայ ժողովրդի մեջ:

Տարիներ հետո, Մուսին-Պուշկինին դրած նամակում Աբովյանն ասում է, որ աշխարհին հայտնի չեն այն շքնաղ գոհարները, որ կան հայ գրականության մեջ: Աբովյանին ցավ է պատճառում, որ իր ժողովրդին չեն ճանաչում, որ նրա մասին թյուր, սխալ կարծիք գոյություն ունի: Այդ հարցի մասին Աբովյանը հուսահատ զայրույթով է արտահայտվում: Կարդում և զգում ես, որ նա այդ մասին անվրդով չի կարողանում խոսել:

Այսպիսով, այս նամակները պատճառ են դառնում, որ Աբովյանագետները զբաղվեն և ցույց տան, որ Աբովյանի լուսավորական գործունեության շրջանակները, կուլտուրայի տարբեր բնագավառներն ընդգրկելու տեսակետից, շատ ավելի լայն են, քան մինչև հիմա կարծել են:

ՄԻ ԵՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Անհավանական չէ, որ Աբովյանը Պետերբուրգում եղած ժամանակ ծանոթացած լինի Իվան Իվանովիչ Պանաևի հետ:¹

Ինչո՞ւ ենք այդպես կարծում:

¹ Այն մասին խոսք կա նաև ընկ. Ա. Ղուրբանյանի «Աբովյանը և ուսուկուլտուրան» հոդվածում:

Բիֆլիսում Աբովյանը կապված է եղել Ավթանդիլյան ընտանիքի հետ. նա, ինչպես արդեն տեսել ենք, մոտ է եղել Զաքարի և Սողոմոն Ավթանդիլյան եղբայրների հետ: Մանավանդ՝ վերջինի հետ:

Սողոմոն Ավթանդիլյանը 1831-ին տեղափոխվում է Պետերբուրգ, ընդունվում Պավլովյան Կադետական կորպուսը: Մի ժամանակ եղած, հետո ընդհատված նամակագրությունը Աբովյանի և Ավթանդիլյանի միջև, վերսկսվում է: Ավթանդիլյանի գրած մի քանի նամակները պահպանվել են: Մինչև հիմա, զժբախտաբար, հայտնաբերված չեն Աբովյանի գրած նամակներն Ավթանդիլյանին:

Աբովյանը, ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ, որոշում է օգնել ընկերոջը: Նա, ինչպես պարզվում է, Ավթանդիլյանին գրել է, որ ինքը մտադիր է Սողոմոնին հանձնարարել Պետերբուրգում ապրող Պարրոտի հորը՝ ավադեմիկոս Գեորգ Պարրոտին, բայց երեւելով թին աչն նպատակով, որ Ավթանդիլյանը շփման մեջ լինի մի աշդպիսի նշանավոր տան հետ, այցելի Պարրոտին, խորհուրդներ ստանա և ընդհանրապես վայելի մի աշդպիսի հեղինակավոր մարդու հովանավորությունը:

...„Очень хорошо будет для меня иметь этакого благодателя в Петербурге, каков Паррот и буду вечно благодарен тебе за это“¹ գրում է Ավթանդիլյանը:

Ի միջի այլոց նկատենք, որ Ավթանդիլյանը արդեն որոշ կայեր ունի Պետերբուրգյան հասարակության մեջ: Ահա թե ի՞նչ է նա գրում Աբովյանին.

„Я как приехал из Грузии... имел от моего брата Захара Степановича письмо к одной благодательной женщине и она приняла меня, к которой я и хожу в отпуск по большим праздникам“.²

Իր նամակներից մեկում Աբովյանին Ավթանդիլյանը խնդրում է նամակներ գրել իրեն ուսերեն լեզվով և տալիս է կադետական կորպուսի հասցեն:³ Իսկ մի այլ նամակում, նույն Ավթանդիլյանը խնդրում է, սրանից հետո, նամակներն ուղարկել մասնավոր հասցեով:

„У нас в корпусе приказано ротным командирам читать письма написанные к кадетам“⁴ գրում է Ավթանդիլյանը:

¹ Աբովյանի արևիվ, № 245:

² Նույն տեղ:

³ Նույն տեղ, № 244:

⁴ Աբովյանի արևիվ, № 245:

Այս մի ուշագրավ փաստ է, որն ավելի հետաքրքիր է դարձնում այն հարցը, թե ինչ բովանդակություն են ունեցել Աբովյանի նամակները:

Ինչ հասցելով պետք է Աբովյանը Ավթանդիլյանին գրեր: Ավթանդիլյանը խնդրում է իրեն ուղղված նամակները հասցեագրել Իվան Իվանովիչ Պանսևին:

1834-ի վերջերին Աբովյանը, ինչպես արդեն գիտենք, անցել է Պետերբուրգ, ուր մնացել է երկու ամսվա շափ, գուցե նույնիսկ մի փոքր ավելի: Միանգամայն բնական է, որ Աբովյանը Պետերբուրգում պետք է շտապեր հանդիպել իր ծանոթներին, վաղեմի ընկերներին: Մեզ հայտնի չէ, թե Ստեփանոսը, տրին Աբովյանը հանդիպել էր 1830-ին Պետերբուրգում՝ Դորպատ մեկնելիս, այդ ժամանակները ավարտել էր արգեն իր ուսման ընթացքը Միխայլովյան վարդապետական վարպտատնում և ընդհանրապես դեռ Պետերբուրգումն էր, թե ոչ:¹

Ավթանդիլյանն այդ ժամանակ անշուշտ Պետերբուրգումն է եղել: Իր նամակներից մեկում նա Աբովյանին գրում է, որ ինքը տեղավորվել է հինգերորդ դասարանը և իրեն դեռ մնում է սովորել չորս տարի: Ավթանդիլյանն այ սգրել է 1833-ին:² Նշանակում է, Աբովյանի Պետերբուրգ եկած տարին նա դեռ սովորում էր:

Աբովյանը Ավթանդիլյանին հանդիպելու համար պետք է գնար կամ Պանսևի տուն, կամ էլ ուղղակի կորպուս: Այդ երկու հասցեներում միայն նա կարող էր գտնել ընկերոջը: Եվ եթե անգամ Աբովյանը Ավթանդիլյանին կորպուսում է հանդիպել, շատ բնական է, որ նա, Ավթանդիլյանը, Աբովյանին, որն առանձնապես շատ ծանոթություններ չունեի Պետերբուրգում, տաներ այն ընտանիքները, որոնց հետ ինքը մշտական շփման մեջ էր գտնվում: Չենք կասկածում, որ նա Աբովյանին տարել ծանոթացրել է նաև այն կնոջ հետ,

¹ Բանասիրական գրականության մեջ՝ քննության առարկա է եղել, թե ի՞նչ է այս Ստեփանոսը: Այն կարծիքն է հայտնվել, որ Նադարյանն է (Ն. Տեր-Պարսպետյան): Լեոն և Շահազիզը այս ենթադրությունը կոտկածի տակ առան, որովհետև Նադարյանը նույն այդ ժամանակները՝ որպես ուսուցիչ պաշտոնավարում էր Ներսիսյան դպրոցում: Այդ հարցը հաջողեց պարզել Պետրիվի աշխատակից Բեկ. Գ. Հարությունյանը, նա այն միտքը հայտնեց, որ դա եղել է Ստեփանոս Գապարյանը, Աբովյանի դասընկերը Ներսիսյան դպրոցից: Այս շատ հավանական է, բայց թե ինչի՞ հիման վրա է հոգվածագիրը պնդում, որ Գապարյանը «վայազիր ստանալով Ռուսաստան է մեկնել բախաորոնելու», մնում է չպարզված (եհմիսժին, 1947, հուլիս-օգոստոս, էջ 68):

² Աբովյանի արխիվ, № 245:

որի մասին գրել էր իր մի նամակում, բայց որի ով լինելը, գժբախտաբար, հայտնի չէ։ Իհարկե, նրանք անպայման այցելած կլինեն նաև Պանանին, նամանավանդ որ Ավթանդիլյանին անկասկած հայտնի էին իր ընկերոջ՝ Աբովյանի գրականական հետաքրքրությունները։ Իսկ Պանանը նոր, մի քանի տարի էր ընդամենը, որ ոտք էր դրել գրականության ասպարեզ՝ որպես բանաստեղծ և արձակագիր։ Այն ժամանակ Պանանն ընդամենը 23—24 տարեկան էր, նշանակում է նույնիսկ ավելի երիտասարդ, քան Աբովյանը։ Բնականաբար շատ հետաքրքիր կարող էր լինել երկուսի համար էլ հանդիպել և զրուցել։

Մենք անկասկած ենք համարում այդպիսի հանդիպումը։

Ըստ որում այդ զրույցը առանձին հետաքրքրություն կարող էր ներկայացնել այն տեսակետից, որ նոր էր միայն ավարտվել Բելինսկու առաջին հոդվածի՝ «Գրական երազանքները» տպագրությունը։¹ Այդ հոդվածով Բելինսկին ոչ միայն միանգամից առաջին տեղը զբաղեցրել էր ժամանակի քննադատների շարքում, այլև մեծ իրարանցում առաջ բերեց գրականության մեջ։ Գրական հասարակայնության առաջավոր շերտերը ջերմ գովեստներով շրջապատեցին երիտասարդ քննադատի անդրանիկ ելույթը և, ընդհակառակը, սահմանափակ և ռեակցիոն շրջանները կատաղի հարձակումների անցան։

Աբովյանը Պանանի հետ պետք է հանդիպած լինի գրական այս բուռն վեճերի շրջանում։ Իսկ Պանանը, ինչպես մեծուարային գրականության փաստերն են ցույց տալիս, շատ էր ոգևորված Բելինսկու այդ հոդվածով, այնքան որ չկարողանալով զսպել իր հիացմունքը, նամակ է ուղարկել աղմուկ հանած քննադատին։ Ուրեմն՝ միանգամայն բնական է, որ հանդիպելու դեպքում Պանանը անդրադառնար Բելինսկու հոդվածին և նրա շուրջը եղած կրքոտ մթնոլորտին։ Ըստ որում բանասիրությունը ոչ մի հիմք չունի պնդելու, որ Աբովյանը, անկախ Պանանից, տեղյակ եղած չլինի, եթե ոչ Բելինսկու հոդվածին, ապա գեթ այն վեճերին, որ առաջ էր բերել «Գրական երազանքները» հոդվածը։

Պետք է հուշալ, որ մեր բանասիրության հետագա պրպտումները կկարողանան այս ենթադրությունն իրական փաստ դարձնող վկայություններ հայտնաբերել։

¹ «Գրական երազանքներ» հոդվածը տպագրվել է մաս մաս «Մուլան» (նաղեժիկի «Տիեկոպ» ժուռնալի հավելված) շաբաթաթերթի տաս համարներում, հոդվածի վերջին մասերը լույս են տեսել 1834-ի դեկտեմբերին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Աբովյանը արդեն Պետերբուրգում էր։

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՃԱՌԸ ԱՆՄԴԱՐՅԱՆԻ ԿԵՐԵՋՄԱՆԻ ՎՐԱ

Խաչատուր Աբովյանի ծանոթությունը և կապը Հարություն Ա-
լամդարյանի, ինչպես և այն ժամանակվա ուրիշ նշանավոր մարդ-
կանց հետ, դեռ հարկ եղած չափով լուսաբանված չէ:

Հայտնի է հետևյալը. Թիֆլիսում, Ներսիսյան դպրոցում սովո-
րելիս, Աբովյանը աշակերտել է Ալամդարյանին: Դորպատյան հի-
շատակարանում կա մի աշակերտի գրանցում. «նա (այսինքն՝ Ալամ-
դարյանը — Ռ. Զ.) իմ աշակերտության ժամանակը ինձ դառն աշ-
քով էր մտիկ տալիս և շատ վերք հասցրեց»:¹ Թե ինչ մանրամաս-
նություններ են թաքնված Աբովյանի այս խոստովանության տակ՝
դեռ լուսաբանված չէ: Այս հանգամանքը, սակայն, չի խանգարել,
որ Ալամդարյանի և Աբովյանի կապը շարունակվի, երբ վերջինս
արդեն թողել էր Ներսիսյան դպրոցը և գտնվում էր էջմիածնում:
Նրանք հանդիպելու առիթ ունեցել են Աբովյանի Թիֆլիս մեկնած
ժամանակները, առանձնապես 1830-ի սկզբներին: Աշակերտի և
ուսուցչի ծանոթությունը հետագայում փոխվել է մի ջերմ բարեկա-
մության. այն մի քանի նամակները, որ պահպանվել են Ալամդա-
րյանի և Աբովյանի փոխմիջնակցությունից, այդ են վկայում: Իր
գրած նամակներում Ալամդարյանն Աբովյանին կոչում է «սիրելի
թրդյակ իմ Խաչատուր», իրեն էլ անվանում «նրա լավը և բարե-
բախտությունը ցանկացող հարազատ քարեկամ և հայր»:² Ալամ-
դարյանը Աբովյանի ապագա առաջադիմությամբ ոգևորվողներից
լինելով՝ ուրախ է եղել, որ իր նախկին աշակերտը մեկնելու է
Դորպատ՝ ուսման. «Իմ սիրելի դաստիարակ, — ասում է մի տեղ

¹ Ռ. Աբովյան, «Ընտիր երկեր», հ. 2-րդ, 1940, էջ 382:

² Շրիջան Խաչատուր Աբովյանի, էջ 71—72, 267, 270:

Աբովյանը Ալամդարյանի մասին, — դու ինձ օրհնությամբ օտարություն ուղարկեցիր»:

Շատ առիթի կարևոր է նամակների բովանդակությունը: Այդ նամակները վկայում են, որ նախկին ուսուցիչը և աշակերտը այժմ կապված են գաղափարական բարեկամությամբ, թեև նկատենք, որ այդ ժամանակ էլ և մանավանդ դրանից հետո Աբովյանի և Ալամդարյանի աշխարհայացքներն էապես տարբեր էին:

Աբովյանը Դորպատումն էր, երբ Նոր-Նախիջևանում Ալամդարյանը սպանվում է: Ալամդարյանի մահվան մասին Աբովյանը տեղեկանում է Մսեր Մսերյանցի նամակից: «Բազմերախտ վարժապետի հանկարծական մահվան դառն խաբարը» այնքան խորն է ազդում Աբովյանի վրա, որ նա անհանդստանալով երկար ժամանակ ոչ մի գործի չի կարողանում ձեռք զարկել: Մի շաբաթվա մեջ նա լսում է, բացի ուսուցչից, նաև իր հորեղբոր՝ Հարություն Աբովյանի և իր բարեկամ՝ Աղաջան Շիրմաղանյանի մահվան մասին: Աբովյանը իր խորը վիշտը թղթին է հանձնում մի երկարաշունչ բանաստեղծությամբ, որ կոչվում է. «Ողբերգություն ի վերայ մտհոռան բազմերախտ ուսուցչին իմոյ՝ Յարութին վարդապետի Ալամդարեանց, ազնիւ բարեկամին իմոյ Աղաջանայ Շիրմաղանեանի, և քաղցր հօր¹ իմոյ Յարութինի Աբովեանց, զորոց զբօթալուրն ի միում շաբաթոջ ստացայ ի լինելն իմ ի Դերպտ 1834/21 նոյեմբերի»:²

Բացի այս, Աբովյանը, ինչպես պարզվում է նրա անտիպ հիշատակարանից, Ալամդարյանի մասին ուռերեն լեզվով գրել է մի հոդված, մտադրություն ունենալով տպագրել այն «Սևերնայա Պշելա»-ում:³

Հայրենիք վերագառնալիս, Աբովյանը մի քանի օրով կահգ է առնում Նոր-Նախիջևանում, ուր նա բավականաչափ ծանոթներ և մտերիմներ ուներ: Վերջապես Նոր-Նախիջևանումն էր թաղված իր սիրելի ուսուցիչը՝ Ալամդարյանը:

Աբովյանի կենսագիրները մեջ ներսես Տեր-Կարապետյանն է

¹ Բացատրությունը, թե ինչու հորեղբայր ենք կոչում Հարություն Աբովյանին և ոչ հայր, ինչպես բանաստեղծության խորագրումն է, տես՝ Խ. Աբովյանի «Ընտիր երկերի» 2-րդ հատորին կցած մեր ծանոթագրությունները (էջ 387):

² Խ. Աբովյան. «Ընտիր երկեր», հ. 2-րդ, էջ 383—387:

³ Աբովյանի արթիվ. № 16 ա:

առաջինը, որ հիշատակել է Նոր-Նախիջևանում Աբովյանի կանգ առնելու փաստը և այցելութունը Ալամդարյանի գերեզմանին:¹

«Այս քաղաքը (խոսքը Նոր-Նախիջևանի մասին է — Ռ. Զ.) շատ սերտ կապված էր Աբովյանի վշտերի հետ. այստեղ էր սպանվել և թաղվել յուր ուսուցիչ Ալամդարյան վարդապետը: Մտնելով քաղաքն, առաջին պարտականությունն է համարում իմանալ նորա գերեզմանի տեղը, և երբ տեղեկանում է՝ զգացված սրտով, դառն տխրությամբ մեջ ընկնում՝ վազում է գերեզմանը, շոքում և համբուրում, արտասուքներով թրջում է կացնամահով սպանված հայ հոգևորականի սառն շիրիմը:

Բավական բազմություն են հավաքում նրա մոտ. նա յուր կսկիծը դրոշմել էր թղթի վրա, ոտանավորի միջոցով, որ հանում է և կարդում. ամենքը սարսռում են, տեսնելով ուսուցչի և աշակերտի անհուն սերը (այս ոտանավորը ես չկարողացա ձեռք բերել, ըստ վ. Աբովյանի կորած չէ):²

Այդ մասին խոսք կա նաև Նրվանդ Շահազիզի գրած կենսագրության մեջ:³

Տեր-Կարապետյանի և Շահազիզի հաղորդած փաստերը միմյանց չեն հակասում, այն տարբերությամբ, որ Տեր-Կարապետյանը Ալամդարյանի գերեզմանի վրեժ արտասանված ոտանավորը որոնել ու չի գտել, իսկ Շահազիզը ձեռքի տակ է ունեցել այն:

Ի՞նչն է հիմք ծառայել Աբովյանի երկու կենսագիրներին ոչ միայն ասել, որ նա Ալամդարյանին ոտանավոր է նվիրել, այլև հաստատել, որ գրածը կարդացել է գերեզմանի վրա և այն էլ բազմություն առաջ՝ հայտնի չէ: Երկուսն էլ հաղորդած փաստը հաստատող որևէ տվյալ մեջ չեն բերում: Միակ հիմքը, ըստ երևույ-

¹ Ներսես Տեր-Կարապետյան. էջ 83:

² Ի միջի այլոց նկատենք, որ Ն. Տեր-Կարապետյանի որոնած և չգտած այդ բանաստեղծությունը, որ կոչվում է «ի վերայ դամբարանի բազմերախտ ուսուցչի խոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարյանց, 'ի 1836 ամի 'ի 15 մայիսի 'ի Նոր-Նախիջևան», գտնվեց Աբովյանի թղթերի մեջ, և մենք հրապարակեցինք այն Աբովյանի «Ընտիր երկերի» բանաստեղծությունների շարքում (հ. 2-րդ, էջ 41—42):

³ Ինչպե՞ս է Շահազիզը հաստատապես պնդում, որ Աբովյանը Նոր-Նախիջևան հասել է մայիսի 15-ին, չէ՞ որ դրա համար նա իր ձեռքի տակ ոչ մի ճշգրտված տվյալ չունի: Այդ ամսաթիվը նա պարզապես քաղել է Ալամդարյանին նվիրված ոտանավորի խորագրից, իսկ ի՞նչ ասաց, որ այդ ոտանավորը գրել է Նախիջևան հասնելու առաջին իսկ օրը: Զե՞ր կարող արդյոք նա գերեզմանին այցելության գնալուց մի քանի օր առաջ կամ հետո գրած լինել:

թին, ոտանավորի խորագիրն է— «Ի վերայ դամբարանի»: Բայց այս էլ հայտնի է եղել միայն Շահազիզին, որովհետև երբ նա գրում էր Աբովյանի կենսագրությունը, այդ ոտանավորը ոչ միայն գտնված էր, այլև արդեն հրապարակված: Իսկ ինչի՞ վրա է այդ դեպքում հիմնվել Տեր-Կարապետյանը. չէ՞ որ նա ձեռքի տակ չի ունեցել ոտանավորը և նրա մասին զաղափար է կազմել Աբովյանի որդու՝ Վարդան Աբովյանի պատմածից միայն: Եվ չնայած դրան, Տեր-Կարապետյանը, ինչպես տեսանք, նույն այդ փաստը այնպես է արձանագրել, ինչպես որ Շահազիզը: Կարելի է ենթադրել, որ Վարդան Աբովյանը Տեր-Կարապետյանին հոր դրած ոտանավորի մասին պատմելիս հիշել է նաև վերնագիրը կամ գուցե միայն վերնագիրը, որը և կենսագրին նախ՝ առիթ է տվել որոշելու, որ դրված է նոր-Նախիջևանում, Դորպատից վերադառնալիս, և ապա հիմք է ծառայել մտածելու, որ այն արտատառվել է գերեզմանի վրա:

Իսկ ի՞նչ փաստ ունեն ձեռքի տակ երկու կենսագիրները պընդելու, որ այդ ոտանավորը կարգացվել է իսկապես գերեզմանի վրա, հասարակություն առաջ: Չէ՞ որ Աբովյանը Ալամդարյանի գերեզմանին կարող էր այցելության գնացած լինել մենակ և, զգացված լինելով, տեղնուտեղը հորինած և զրի առած լինել վերոհիշյալ ոտանավորը: Եվ վերջապես՝ դա կարող էր և բանաստեղծական ձև լինել լոկ. տանը գրեր՝ երևակայելով իրեն գերեզմանի մոտ և այլն: Տեր-Կարապետյանը, կարծես նույնիսկ այդպես էլ մտածել է, որովհետև ասում է, թե Աբովյանը իր կսկիծը նախապես, մինչև գերեզմանատուն գնալը գրոշմել էր թղթի վրա, որը և այնտեղ հանում կարդում է:

Կարևորն այն է, որ առանց ձեռքի տակ հաստատուն փաստական հիմք ունենալու, թե՛ Տեր-Կարապետյանը, թե՛ Շահազիզը ճիշտ են արձանագրել փաստը, մի փաստ, որը, սակայն, կարիք ունի նախ ճշգրտման, ապա և լրացման:

*
*
*

Աբովյանը Ալամդարյանի գերեզմանի վրա և, այո՛, հասարակության առաջ ոչ թե վերոհիշյալ ոտանավորն է կարդացել, այլ ճառ, դամբանական:

Թեև մեր երկու բանասերները Աբովյանի կենսագրությունը գրել են արխիվային նյութերի բաժնական հանգամանալից ուսումնասիրությունից հետո, սակայն չհրատարակված թղթերի մեջ չեն նկատել մի դամբանական ճառ: Դա, ըստ երևույթին, պետք է կարգացած լինի Ալամդարյանի գերեզմանի վրա:

Իհրում ենք այդ ճառն ամբողջությամբ:

«Ժամանակ պանդխտության իմոյ էանց. Հայրենիքն ձգէ դիս բունն զօրութեամբ առ ինքն, այլ ո՛ւր Հայրենեաց բարեկամն որ քանք և սէր էր բախտաւորել, լուաւորել զմերձաւորս իւր թափառեալ: Սիրտ իմ և ի հեռաւորութեան անդ զքեզ խնդրէր, քե պանծալր, միտք և երազք քե մխիթարիւր, քե զուարթանայր. այլ ո՛ւր գտանեմ զքեզ, դաստիարակ իմ սիրելի: Դու առաքեցիր զիս օրհնութեամբ յօտարութիւն, և ես դառնամ այժմ տրտմութեամբ և ցաւովք, յաւիտեան զրկեալ ի փարելի տեսութեանէ քումմէ, և ուխտադրութիւնք մեր կործանեցան ի փարելի տեսութեանէ քումմէ. ցինկութիւնք սրտից մերոց այժմ ընդ հողոյ հաւասարին. ուր և ելանեմ, ուր և հայիմ սուգ և կսկիծ յանդիմանի աչաց իմոց. ո՛ր հողմ կատաղի փռոյց, խորտակեցոյց ի քեզ զյոյս և մխիթարութիւն բիւրաւոր անձանց: Ո՛ սփոփեսեցէ զսիրտ մեր վշտագնեալ. ո՛ տացէ մեզ զայն բերկրութիւն ընկերակցական, զոր միմիայն ներկայութիւն քո մեզ պատճառէր: Ի հասակի առողջ՝ արականութեան, յասպարիզի անհուն արգասատուր գործոց խզեաց կտրեաց անսիրտ օրհասն զկեանս քեզ՝ բարեւից: Որդին կարօտեալ ցանկայ լսել զձայն քո քաղցրանոյշ, այլ տապան լոին, տապան անձայն միայն ցուցանէ գտեղի նորա: Անմոռնչ փակիք աստ ոսկերք տօնելիք՝ այլ կարէ՞ հարազատ բարեկամն հայիլ ի ձեզ առանց ողբալոյ զօրհաս իւր դառնադին:

Այդքան յաճախ մտանք աստ, սիրելի Հայրենակիցք, յուրտ և յերկրպագութիւն որբազան տեղւոյս. և զգա՞յ որ արդեօք ի ձէնջ, թէ ո՛ր ցանկալի մարմին աստ ընդ հողով ծածկեալ, փոխանակ սիրելի իւր կերպարանաց զփռչի ոսկերաց իւրոց քեզ յանդիման կտցուցանէ: Տաղք և երգք նորա մինչև ցայսօր կան կենդանի ի բերանս և ի հոգիս զաւակաց մերոց, դուք պանծանօք յիշէք թէ Յարութիւն վարդապետն որպէս մխիթարէր, ներէր և շահէր զձեզ. այլ ափսոսայ ո՛ք արդեօք զկորուստ նորա անվճարելի: Հեռացեալ ի տանէ և ի հայրենեաց, զրկեալ յընտանեաց և ի զաւակաց, նա պատրաստեալ էր մատուցանել զանձն ի զոհ վասն օգտի հայրենեաց և հայկազուն մանկանց, այլ սուր անողորմ դեռ ի ծաղկի:

կենաց նորա, երարձ զնա ի միջոյ մերմէ: Արժա՞ն է թէ ոսկերք-
այսքան տօնելիք հաւասարեացին ընդ այնոցիկ՝ որք և ի կենդա-
նութեան ո՛չինչ նշան բարեմասնութեան կրէին յինքեանս: Նա՛ որ
այսքան մխիթարութեան և բարեաց պատճառ եղև մեզ ի կենդա-
նութեան իւրում, չէ՞ր պարտ դնեն վերջին [հրաժարմանն իւրում
ստանալը ի մէնջ նշան քաջ շնորհակալութեան. Այլ աղբք արձա-
նօք և յիշատակարանօք անմահացուցանեն զբարերարս իւրեանց,
այլ զիս՝ ոչ տանեն սիրտք ձեր, թէ բարերարն և բարեկամն մեր
այսպէս անշուք և անզարդ ի մէջ հասարակ ժողովրդեան հանգչի-
կարէ՞ն որդիք ձեր ևս ցանկալ հանդիպանալ առաքինական և ազգ-
օգուտ գործովք, եթէ ո՛չ տեսցին զարս առաքինիս պատուեալ և
պսակեալ ի ձերդ հասարակութենէ:

Այլ զի՞նչ ասեմ. միթէ մեռանի՞ արդարն և առաքինին, եթէ
աչք մեր երկրաւոր զրկին ի տեսութենէ նորա, միթէ չէ՞ գրեալ ա-
նուն նորա ի յերկինս և ի սիրտս երախտագէտ յետնորդաց, մի՞թէ
բոլոր հոգոյ միայն իցէ բաժին նորա. ո՛չ, ո՛չ, դու յալիտեան
մնաս կենդանի վասն մեր [...]. հոգիդ երկնաքաղաքացի. մահն բաժա-
նեաց միայն զմարմնաւոր քո տեսիլ, այլ հոգիդ բնական ընդ մեզէ
և ընդ մեզ լիցի մինչև ի կատարումն աշխարհի, և ի յերկինս վե-
րամբարձեալ դու նովիմք քաղցր աշօք հայրութեան հայիս առ
մեզ, որպէս եղիլի աստ ի լինիլն քո ընդ մեզ:

Ի մեռանիւն Քրիստոսի օտար կանայք դիմեն ի գերեզման նո-
րա, [.....] զնա, ի մեռանիլ բարեկամի միոյ[,] ընտա-
նիք և սիրելիք լան զնա և ի նշան սիրոյ տապանօք և գերեզմա-
նովք յատկացուցանեն զտեղին, ուր հանգչին ոսկերք ցանկալի»:¹

Աբովյանի այս ճառը յարժեա ամբողջությամբ չի պահ-
պանուել:² Անկարելի չէ, որ այս ճառը վերջանալիս է եղել
այն ոտանավորով, որի մասին խոսք եղաւ վերեւում: Կամ գուցե և
ճառին պարզապէս հաջորդել է ոտանավորի արտասանությունը:
Այդ մասին, սակայն, մեր ձեռքի տակ ուղղակի վկայություն
չկա:

Որ այս ճառը Աւամդարյանին է նվիրւած և պատրաստւած

¹ Աբովյանի արեւիլ, № 47:

² Աբովյանի այս ձեռագիրը անխորագիր է, սևագիր, ջնջումներով և
ուղղումներով, մի երկու տեղ էլ անընթեռնելի: Ձեռագրի վեց էջից մեկ և կեսն
է զբաղեցնում դամբանականը, իսկ մնացած էջերը գերմաներեն և հայերեն
լեզվով սևագրություններ են, ինչպես և մատիտագիր, հայերեն լեզվով գրված
դժվարությամբ կարդացվող մի ոտանավոր:

նրա գերեզմանի վրա կարդալու համար և անպալման Դորպատից հայրենիք վերադառնալիս, անկասկած, հաստատում են ճառի մեջ եղած մի քանի կետերը:

Նախ՝ հիշված են Ալամդարչանի անունը՝ Հարություն և կրոնական կաշումը՝ վարդապետ: Երկրորդ՝ անմիջապես երևում է, որ Աբովյանը խոսում է մի մարդու մասին, որը մի ժամանակ եղել է իր ուսուցիչը և դաստիարակը: Երրորդ՝ Աբովյանն ասում է, որ անողորմ սուրբ վերացրեց նրան: Հայտնի է, որ Ալամդարչանը սպանվել է: Չորրորդ՝ Աբովյանը մի-երկու ասել ասում է, որ նա մեր միջից վերացավ երկոստարդ հասակում: Ալամդարչանը, ինչպես հայտնի է, սպանվել է 38—39 տարեկան հասակում: Հետո՝ Աբովյանի խոսքի մեջ հանգուցյալը հիշվում է որպես բանաստեղծ: Եվ վերջապես՝ Ալամդարչանին, որպես հայրենասիրի տրված բնորոշումը համընկնում է այն գնահատությունը, որ ծանոթ է Աբովյանին դորպատյան հիշատակարանից:

Ո՞րն է արդյոք այն հիմքը, որ իրավունք է տալիս հաստատապես կարծելու, թե այդ ճառը Աբովյանը գրել է հայրենիք վերադառնալիս՝ Նոր-Նախիջևանում կանգ առած ժամանակ: Դրա ապացույցը ճառի սկսվածքն է, այն մասը, ուր Աբովյանն ասում է, որ իր պանդխտության ժամանակը, այսինքն՝ Դորպատում գտնվելու շրջանն անցավ: Դրանից հետո Աբովյանն ասում է, որ հայրենիքը բուն գործընկալ է գեպի իրեն քաշում: Այս կարող էր ասել այն մարդը միայն, որ հայրենիքից հեռու է եղել և այժմ հայրենիք դառնալու ճանապարհին է:

Ամբողջ ճառը կառուցված է այնպես, որ ասվել է կամ դո՛ւնե գրվել՝ գերեզմանի վրա արտասանվելու համար: Եվ այն հանգամանքը, որ ճառի վերջում, դիմելով հայրենակիցներին, Աբովյանը հայցնում է, նրանք զգո՞ւմ են արդյոք, թե ինչ մարդ է այստեղ հողի տակ ծածկված, վկայում է, որ Աբովյանն իր ճառն ասել է Ալամդարչանի գերեզմանի շուրջը՝ համարված Նոր-Նախիջևանցիների առաջ:

Աբովյանի այս ճառը, բացի կենսագրական նորություն լինելուց, ուշագրավ է մի քանի այլ տեսակետներից:

Ամենից առաջ այս փաստաթուղթը թեև նվիրված է Ալամդարչանին, բայց շատ լավ է բնորոշում իրեն՝ Աբովյանին: Ինչպես ասացինք, Աբովյանն ասում է, որ իր աշակերտ եղած ժամանակը Ալամդարչանն իրեն շատ վերք է հասցրել: Հիշելով այդ, Աբովյանըն այնուամենայնիվ իր ուսուցչին ոչ միայն նվիրել է երկու ո-

տանաւոր, ուր նկարագրւած է, թե ինչ խոր կսկիծ է առաջ բերել իր մեջ նրա մահը, այլև գերեզմանի վրա, ինչպես տեսանք, խորագրաց մի ճառ է ասել, մեծարելով Ալամդարյանին որպես նոր սերունդի դաստիարակի, բանաստեղծի և հայրենիքին նվիրւած ազնիւ գործչի:

Այս փաստը գեղեցիկ վկայութիւն է Աբովյանի հոգու լայնության: Աբովյանը վշտացած է եղել Ալամդարյանի վերաբերմունքից, բայց և միաժամանակ խորապես գնահատելիս է եղել նրան՝ որպես ազգային-հասարակական գործչի: Աբովյանը կարողացել է հաղթահարել, հեռացնել այն դառնութիւնները, որ իր անձնավորութեան հետ են կապւած, և առաջ քաշել, հասարակութեանը ներկայացնել այն լավագույնը, որով Ալամդարյանը կարող էր օրինակ լինել երիտասարդ սերունդին՝ հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու գործում:

Այնուհետև այդ փաստաթուղթը հետաքրքիր է նաև իբր շարժումն Ալամդարյանի բնութագրութիւնը, որպես հայրենասեր մարդու արժեքավորում: Իր կրակոտ խոսքերով Աբովյանը կամեցել է Ալամդարյանի արժանիքները վերհանելով, հայրենասիրական դժգոհումներ բորբոքել իրեն լսող հասարակութեան մեջ: Նա կամենում է, որ աճող նոր սերունդն էլ, եթե պետք լինի, Ալամդարյանի նման թողնի տունը, զրկւի բնտանիքից, զավակներից, բայց պատրաստ լինի իր անձը զոհել հայրենիքին:

Ալամդարյանի մասին խոսելով, Աբովյանը առաջ է քաշում ժողովրդի արժանավոր մարդկանց հիշատակը հավերժացնելու հարցը: Դրան նա անդրադարձել է այլ առիթներով ևս: Օրինակ քերելով ուրիշ ժողովուրդների, որ իրենց ազգային գործիչներին հուշարձան են կանգնեցնում, Աբովյանը դիմում է նոր-նախիջհանցիներին և հարցնում, թե ի՞նչպես են նրանք հանդուրժում, որ Ալամդարյանն այսպես անշուք և անզարդ թաղւած լինի: Չէ՞ որ, ասում է Աբովյանը, դիմելով նոր-նախիջհանցիներին, ձեր որդիները նույնպես կարող են կամենալ ազգօգուտ գործեր կատարել: Դրա համար պետք է նրանք իրենց նախորդներին հասարակութեան կողմից պատուով պսակւած տեսնեն:

Այնուհետև Աբովյանն իր միտքը զարգացնում է այն ուղղութեամբ, թե հասարակութեան շահերը պաշտպանող մարդու, ժողովրդի ծառայող գործչի հիշատակը անմահ է: Արդարը, առաքինին, ասում է Աբովյանը, չի մեռնում: Ընչտ է, մեր աչքերը զրկւում

են նրան տեսնելուց, բայց այդպիսի մարդու անունը գրված է մնում երախտագետ սերունդների սրտերում:

Այսպես ուրեմն՝ Աբովյանը կարողանում է մի կողմ դնել ինքնասիրովյան վիրավորված զգացումը, բարձր կանգնել անձնական տրամադրություններից և Ալամդարյանի արժանիքները գնահատել հասարակական շահի տեսակետից:

ԴԵՌԱՆԱՍ ԳՐԻՈՐԴԻ ԽՆԴՐԱԿԻՐԸ

Աբովյանի չհրապարակված ձեռագրերի մեջ պահվում է մի արժեքավոր փաստաթուղթ: Այդ փաստաթղթով, որ մի խնդրագիր է, ևս մի էջ է բացվում Նոր-Նախիջևանում Աբովյանի ապրած օրերից: Խոսքը այն օրերի մասին է, որ նա անց է կացրել Նոր-Նախիջևանում 1836-ի գարնանը, մայիս ամսին, Դորպատից հայրենիք վերադառնալիս:

Շատ են կցկտուր այն տեղեկությունները, որ պահպանվել են Աբովյանի կյանքի այդ օրերից: Ամեն մի նոր տվյալ առանձին արժեք է ձեռք բերում, որովհետև լույս է սփռում նրա կյանքի անհայտ կողմերի վրա: Բայց հազիվ թե այդքան կարևորություն տալինք այս խնդրագրին, եթե նրա մեջ արձարծված մտքերը հետաքրքրություն չենրկայացնեին Աբովյանի աշխարհայացքի համար, արժեքավոր չլինեին այն տեսակետից, թե ինչ է մտածել նա միշտ խնդիրների մասին:

Նոր-Նախիջևանում եղած ժամանակ Աբովյանը շփվել է ոչ միայն Պատկանյանների, Խրմաշյանների և ուրիշների հետ, մարդիկ, որոնց նա հանդիպել էր և հետները օրեր անցկացրել ավելի քան հինգ տարի առաջ՝ Դորպատ մեկնելիս և այնուհետև նամակագրություն մեջ դառնվել հետները, այլև, ինչպես պարզվում է, նրանց միջոցով մոտք է գործել այլ ընտանիքներ ևս, նոր ծանոթություններ և բարեկամություններ հաստատել:

Աբովյանը, ինչպես երևում է, Դորպատից վերադարձած լինելով և համալսարանականի հոշակ ունենալով, Նոր-Նախիջևանցիների համար հեղինակություն է եղել, սիրով ու համակրությամբ շրջապատված մարդ: Որքան մեծ է եղել Աբովյանի հմայքը և իր շուրջը նա կարճ ժամանակում ինչպիսի պարզ և անկեղծ մթնոլորտ է կարողացել ստեղծել, որ նոր-Նախիջևանցի ղեռահաս օրիորդներից մեկը, որի անունը, դժբախտաբար, հայտնի չէ, սրտագին անկեղծություն հանդես բերելով, իր ներքին աշխարհը բացել է նրա

առաջ, պատմել իրեն սպասող դժբախտությունը, նկարագրել այդ կապակցութեամբ ունեցած իր ասորումները և խնդրել նրա օգնությունը:

Դեռահաս օրիորդը (կոշենք նրան ալնպես, ինչպես ինքն է իրեն կոշել ինքնագրի մեջ), ինչպես երևում է, Աբովյանին պատմել է, թե ինչպե՞ս ծնողներն իրեն բռնութեամբ նշանել են մի տիրացուի հետ, որը Նոր-Նախիջևանի քահանաներից մեկի որդին է:

Արդյո՞ք դեռահաս օրիորդն է Աբովյանին խնդրել, որ գրի այս խնդրագիրը, թե՞ վերջինս է նրան խորհուրդ տվել քաղաքի դատարանին դիմել ամուսնությունը կանխելու համար— հայտնի չէ: Բայց որ դատարանին հասցեագրված խնդրագիրը Աբովյանի ձեռքով է գրված և դրա մի օրինակն էլ պահվել է մեծ լուսավորչի թղթերի մեջ՝ իրական փաստ է:

Ահա դեռահաս օրիորդի խնդրագիրը, որ բերում ենք ամբողջությամբ:¹

**Վերապատուելի դատարանին Նախիջևան քաղաքի
ամենախոնարհաբար խնդիր**

Ի [բաց թղթով.] տէր Աղեքսանդրի.

Թե՛ զիա՞րդ ծանր և անվայելուչ է դեռահասակ օրիորդին մատչիլ գրաւորական խնդրանք յատեան մեծարգոյ դատարանիդ մանաւանդ յալնպիտի հանգամանս՝ զորս համեստ սիրտ նորա հազիւ ի բերան բերել անգամ զօրել սրտտ է, զգամ լիովին, այլ հարկ վիճակի իմոյ տայ ինձ մոռանալ զսարտաւորութիւն կանացի ցեղին, առ ի գտանել զարդարութիւն:

Առանց մի առ մի բացակնքելոյ իմ զորպիսութիւն նշանադրութեան իմոյ ինդ որդւոյ Տէր [բաց թղթով.] քահանայի, արդարախորհուրդ դատաւորիցդ յայտնի է ամենայն: Եթէ սէրն է ամուսնութեան առաջին և հարկաւորագոյն նպատակն և ես զնոյն պարտիմ առաջի աստուծոյ և մարդկան խոստանալ ունիլ ի սրտի, սիրել զայրն իբրև զանձն և հպատակ կալ նմա, ո՞րպիտի պատասխանի կարացից տալ ուրեմն աստուծոյ և խղճմտանաց իմոց, եթէ ես կեղծաւորաբար յանձն առից զայն առաջի սարսափելի սուրբ սեղանոցն: Ո՛չ մեղադրեմ ես զծնողս իմ, որք բռնի յօժարեցան մատնել զիս այսմ տրտմալի վիճակի: Ո՛չ պարսաւեմ ես զտիրացու [բաց թղթով.], որոյ բնական յատկութիւնք և գովանի վարք

¹ Զորա էջից մեկ և կեսն է միայն զբաղեցնում խնդրագիրը, իսկ մնացած էջերը բաց են, անգիր, մի անկյունից միայն, ըստ սլունակների, գերմաներեն նշումներով:

բուցէ աւելի և չափազանց ևս իցին, քան զոր ևս ճանաչեմ, այլ
վարելով իմ յետ նշանադրութեան մերոյ ընդ նմա ի քանի մի ժա-
մանակս, սիրտ իմ վկայէ, թէ մեք չեմք ստեղծեալ վասն միմեանց.
քնութիւնք մեր և սիրտք օտարք են գլխովին և տարածայն. և ան-
բախտութիւն երկոցունցս է ի բոլոր ապառնի կեանս, եթէ ձեռն
սրտք մխնացի միաւորել զմեզ ամուսնական պսակաւ:

Եւ այժմ Ձերդ արդարամտութեան և մարդասէր կամաց թո-
ղում ապաստան զիմ ծանրագին օրհաս: Լինելով Ձեր հայր զաւա-
կաց, հայր ընտանեաց զիս¹րդ հնար է Ձեզ անբախտ առնել զօ-
րիորդ մի խղճալի՝ որոյ կենաց երջանիկ ժամանակն անդ ի յա-
մուսնութենէ սկսանի յառաջ գալ, և ինձ սուգ և տրտմութիւն և
թշուառութիւն անզերծանելի ունի պատրաստել: Կարե՞ն յայնպի-
սի ծնողաց [զարգանալ] զաւակք բարեանունդ՝ որք ինքեանք, երկ-
պառախութեամբ և անմխաբանութեամբ բնակին. եթէ ևս վասն ան-
ձին յօժարեցայց կրել զամենայն դառնութիւն և ծանրութիւն կենաց,
այլ ինձ քա՛ւ լիցի շար օրինակ լինել այլոց և իմայնեաց: Կա՛ւ է
օր յառաջ տանիլ զամենայն վատահամբաւութիւն և բամբասանս,
այլ զպարտաւորութիւն ամուսնոյ և մօր, զոր ունիմ ուխ-
տել առաջի աստուծոյ. ո՛չ կարեմ լուծանել, եթէ անբախտութիւն
իմ ևս իցէ: Ձայս օրէնք, զոր առտուած և եկեղեցի ամենայն ումեք,
կամաւորապէս թողու ընտրել, յուսամ թէ աշխարհական և քաղա-
քական դատաւորք ի լուսաւորեալ [տէրութեանս] ո՛չ բռնի տալցեն
ինձ յանձն առնուլ և սովիմք յուսով սպասեմ արդարաքնին վճռոյ
նոցա»:¹

Ի՞նչ ճակատագիր է ունեցել հարցը. Աբովյանի գլած դիմու-
մը որեւէ արդյունք տվե՞լ է, թե ոչ, դեռահաս օրիորդը հետապնե-
ղած նախադէպին հասե՞լ է, թե ոչ: Թե՛ խնդրագիրը կազմվել է,
բայց չի ուղարկվել, մնացել է թղթերի մեջ և միայն հիմա է լույս
աշխարհ գալիս որպէս մի սրտակեղեք զօբախտութեան միտակ վկա:
Այս ամենը անհայտ է:

Այս փաստաթուղթը կարդալուց հետո մեր աչքերի առաջ
կանգնում է մի ջահել աղջկա պատկեր, մի դժբախտ, բայց բողո-
քող հոգի: Գրի է առնված շատ զգուշ, զաբմանալի զուսպ, այն-
պէս, որ մեզանից մի հարցութեամբակ առաջ ապրող հայ օրիորդի
համար որեւէ ձեռով վիրավորական չլինի: Սակայն այդ զուսպ տո-
ղերի հետեւ թաքտում է մի կենդանի սիրտ:

Դեռահաս օրիորդի անունից շարադրելով խնդրագիրը, Աբով-

¹ Աբովյանի արխիվ, № 590.

վլանն արծարծել է սիրո և ընտանիքի հարցերի շուրջն ունեցած իր բարոյական ըմբռնումները:

Ամուսնության առաջին, հետևապես և հարկաւորագույն նպատակը, Աբովյանի կարծիքով, պետք է սերը լինի: Կինը պետք է ամուսնուն նախ և առաջ սիրի. անսեր ամուսնությունը հիմնված է կեղծիքի վրա:

Հետո. իսկական սեր, ալիւլի ճիշտ՝ երջանիկ ամուսնություն չի կարող լինել այն ընտանիքում, ուր ամուսինների բնավորությունները միանգամայն օտար են միմյանց:

Այնուհետև առաջ է քաշվում զավակների խնդիրը. կարո՞ղ են արդյոք, ինչպես Աբովյանն է գրել, բարեբարո զավակներ առաջ զալ իրար շփրող ամուսիններից: Այն ընտանիքը, ուր երկապուսակություն ու անմիաբանություն կա, առողջ մթնոլորտ չէ երեխաների դաստիարակության համար:

Կյանքում պատահած ամեն մի դեպք երկու կողմ ունի — անձնական և հասարակական: Դեռահաս օրիորդն ասում է, որ եթե անգամ ինքը անձամբ հոժարի կրել կյանքի բոլոր դառնությունն ու ծանրությունը, ոչ մի դեպքում չի կարող համաձայնել վատ օրինակ դառնալ ուրիշների համար: Ասել է թե՛ բռնի ամուսնության դեպքում հլու-հալատակ լինել ծնողներին, անտրտունջ խոնարհվել, կեղծավորել, երբ չես սիրում՝ նշանակում է վատ օրինակ ծառայել ուրիշներին:

Այնուհետև խնդրագրի մեջ արծարծված է հասարակական կարծիքի խնդիրը: Ի՞նչպես կնայի հասարակությունը, լսելով, որ դեռահաս օրիորդը, հակադրվելով ծնողների կամքին, չի միացել տիրացուի հետ, նամանավանդ, որ նրանք նշանված են և որպես այդպիսիներ, մի որոշ ժամանակ «նիստ ու կաց» են ունեցել: Դեռահաս օրիորդը հասկանում է, որ ինքը ենթարկվելու է բամբասանքների, շարախոսության, բայց նա ամուսնու և մոր պարտավորությունը այնքան բարձր է դնում, որ ավելի լավ է սկզբից համբերությամբ տանի ամեն տեսակ զրպարտություն, քան, ենթարկելով բռնի պահանջին՝ ամուսնանա և, այդպիսով, խախտի այն հասկացողությունը, որը ինքը դնում է ամուսնության գաղափարի մեջ:

Կուռ տրամաբանությամբ զարգացնելով հարցերը, աստիճանաբար ընդարձակելով արծարծվող խնդիրների սահմանները, Աբովյանը դեռահաս օրիորդի բերանով՝ որպես հաստատ և ամբողջական համոզմունք՝ պաշտպանում է ճշմարիտ սիրո վրա պսակ-

ված ամուսնությունը, և հույս հայտնում, որ լուսավորված պետությունների մեջ դատավորների արդարամատությունն ու մարդասեր կամքը շեն ստիպի իրեն՝ բռնությամբ հանձն առնել այն, ինչ ամեն մեկին թույլ է տրված կամավորապես ընտրելու:

Չպետք է մոռանալ, որ հայ մեծ լուսավորիչն այս համոզումները հայտնել է մի իրականության մեջ, որտեղ հարսնացուն իր ապագա ամուսնու հետ մինչև հարսանեկան հանդեսը մի խոսք անդամ փոխանակած չէր լինում: Այդպես էր Աբովյանի ժամանակ: Այդպես է եղել նաև հետո, շատ երկար ժամանակ: Այդ իմաստով մի քնորոշ տեղ կա «Ամերիկու լիս քցիլը» ակնարկում. խոսելով այն մասին, որ կինը հնդկացու աչքին «հայվանի նման մի գաղ է», Աբովյանը գրում է՝ «խոստովանություն մնա, մեր միջոմն էլ էսպես ա»: Եվ այն իրականության մեջ, ուր եթե ամուսինը ծեծի, կինը «պետք է ձեռք համբուրի և առաջին շոքած թողություն խնդրի», Աբովյանը հանդես է եկել որպես կնոջ դատի պաշտպան, որպես ճշմարիտ սիրո քարոզիչ, որպես բարձր բարոյականության ջատագով:

Այն խնդրագիրը, որ գրել է Աբովյանը նոր-նախիջևանցի դեռահաս օրիորդի համար և այն մտքերը, որ արտահայտել է սիրո և ամուսնության մասին, մեր մեծ գրողի լուսավորական հայացքների համար չափազանց բնորոշ են: Եվ այն, որ դա մտքի և հոգու մի հանկարծական թռիչք չէ՝ հաստատվում է ոչ միայն նրա մի շարք գեղարվեստական գործերով, այլև՝ նույնանման մի գրություն, որի հեղինակը դարձյալ Աբովյանն է, բայց արդեն ուշ, ավելի հասուն տարիներին:

1844-ից սկսած Աբովյանը զբաղվել է Մարիամ անունով մի երիտասարդ կնոջ խնդրով: Այդ խնդրի մասին Աբովյանի նամակներից և խնդրագրերից մի քանիսը պահպանվել են:

Աբովյանը մի նամակով դիմում է էջմիածնի Սինոդի ազդեցիկ անդամներից մեկին (անունը հայտնի չէ):

... «Ե լիբրջոյ յայտնեալ և զիմա լիաբերան շնորհակալութիւն զբազմադիմի խնամոց և շնորհաց Ձերոց՝ ծովացելոց լիմ վերայ փստահանամ դիմել ամենալոյս սրտիւ առ Ձերդ բարձր սրբազնութիւն և խնդրել ի մասին ողորմելի որբացեալ անձին միոյ, զրկելոյ յամենայն մարդկային օժանդակութեանց, բացի քրիստոնէական մարդասիրութենէ:

Որքա այս է Մարիամ անուն կին մի Քանաքեռցի Մկրտումի դուստր, քեռորդի իմ, որ ի 11 ամի կենաց բռնաբարեալ գոլով

մտանել յամուսնութիւն ընդ Նիկողոսի Սուքիաստովի՝ ահա 13 ամօք են բաժանեալ կան ի միմեանց՝ այլոս պատկեալ ունի և զորդիս, բայց ողորմելիս անհայր անմայր բնակի յօրէ յայնմանէ առ մօր իմում, գործ որոյ այժմ վճռեալ ի հոգեւորական ատենի տեղւոյս՝ առաքեալ են առ բարձրագոյն Սինհոդոսդ: Ոչ ընդդէմ աստուածային օրինաց և կանոնաց սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ, այլ ըստ արդարութեան՝ աղաչեմ, եթէ հնար է, հրամայել փութով աւարտել զայն և ազատ առնել զողորմելիս ի կաշկանդանաց այսր անկրելի կապանաց»:¹

Նամակն անթվակիր է, համենայն դեպս գրված է օգոստոսի 8-ից առաջ: Կա մի նամակ ևս՝ գրված նույն թվի հոկտեմբերի 28-ին.

«Ահա երիցս գրով և անգամ մի բերանացի խնդրամատոյց եղէ Ձերումդ բարձր Սրբազնութեան ի մասին ողորմելի Քանաքեռցի կնոջն Մարիամայ, բայց որպէս նկատեմ, որպէս յընթացս 8-ն ամսոյ, ոչինչ իւրի վրճուեցաւ այս գործ, նոյնպէս տարիք լրացցին և նոյնն նոյնպէս մնասցէ անկատար: Թողում զայն, զի ի բոլոր կեանս իմ անգամ մի տոխպեալ ի հարկէ և ի կարեկցութենէ՝ դիմեցի սոյն օրինակ խնդրով առ Ձերդ բարձր սրբազնութիւն և Ձերով միջնորդութեամբ ի սուրբ Սինհոդոսն, բայց որովհետեւ չգիտանեմ ինչ բաւականութիւն առ այն՝ ի գործ արդար և աստուածահաճոյ, օտարի և ոչ անձնական, ուրեմն ներեսցէ ինձ Ձերդ բարձր սրբազնութիւն վարել ըստ օրինաց տէրութեան, ոչ իբրեւ խաչատուր Ձեր որդի, այլ իբրեւ աստիճանաւոր արքունական, յայնժամ կարծեմ թէ՝ որպէս հայտ է Ձեզ, կուսակալն և տէրութիւն, որք քաջ ճանաչեն զիս և յարգեսցեն զարդար բողոք իմ, բարեհաճեսցեն տալ ինձ բաւականութիւն և ի սոյն օրինակ գանգատանաց յարիցեն միմիայն անպատեհութիւն յանուն սրբոյ Աթոռոյ, զորս ոչ կամիմ և հայազգի գոլով, դարձեալ պահպանելով զյարգութիւն իմ առ սրբոյ Աթոռն՝ այս վերջինն հարցանեմ, նշանակել ինձ զմիջոց, յորում լրացցի գործն, կամ բացասել ինձ միանգամայն, զի արդար իրաւամբ տէրութեան ազատեցից զողորմելի որբն և այլին»:²

Հայտնի չէ Արովյանը Մարիամի գործի կապակցությամբ կուսակալին դիմել է, թե ոչ: Բայց 1845 թվին այս խնդրով նա որոշում է դիմել Ներսէս Աշտարակեցուն:

1844-ի հունվարի 25-ին Պետերբուրգից Աշտարակեցին Աբի-

¹ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 58:

² Նույն տեղ, էջ 57—58:

իսկ միջոցով մի նամակ է ուղարկել Աբովյանին, խնդրելով նրա սիրալիր աջակցությունը գիտնականին այն շրջափայտվյալն ընթացքում, որ նա կատարելու է Հայաստանում:

Աշտարակեցու նամակին Աբովյանը պատասխանեց մոտավորապես մի տարի հետո, երբ իր վրա դրված պարտականությունը կատարել էր, և կարող էր արդեն հաշվետու լինել:

Նկատենք, որ թեև Ներսես Աշտարակեցին արդեն հաստատվել էր կաթողիկոս, բայց դեռ չէր տեղափոխվել Էջմիածին: Աբովյանը, որ իր աշակերտ ժամանակը Աշտարակեցու կողմնակիցներից էր, բնական է, պետք է ուրախ լինել նրա կաթողիկոսանալուն: Աբովյանը, ըստ երևույթին, կարծում էր, որ չլուծված շատ հարցեր այժմ կկարողանա Աշտարակեցու միջոցով կամ օգնությամբ ոչ միայն լուծել, այլև հաջող իրականացնել:

Եվ ահա, Աշտարակեցուն ուղղված վերոհիշյալ նամակում այլևայլ հարցերի հետ միասին Աբովյանը խնդրի է բարձրացնում, որն իր շատ կողմերով հիշեցնում է նոր-նախիջևանցի օրիորդի համար գրված դիմումը: Ահա Աբովյանի նամակի այդ հատվածը:—

«Ո՛րք անվայել համարիմ ենթարկել ընդ սմին յոտս ամենողորմած տեառնդ զպաղատանս ծառայիդ ի մասին տարաբաղդ որբացելոյ ուրեմն ողորմելոյ, Մարիամ անուն կնոջ միոյ Քանաքեռցոյ՝ որ զամս տասն և հինգ տանջի շարաշար, գոլով անհայր, անմայր և անազգական գլխովին և ո՛չ գտանելով հար և ազատութիւն ի մարդասէր հոգեւորականաց մերոց: Ողբալի որքս այս ի 11 ամի հասակի իւրոյ բռնադատի ի մօրէ իւրմէ ամուսնանալ ընդ առն միում օտարականի, սիրեցելոյ միմիայն ի մօրէ: Բռնի քարշի ողորմելին յեկեղեցին, նոյին բռնահարութեամբ կարգան ի վերայ նորա զկարգ ամուսնութեան յարգոյ մեր քահանայք, բայց հազիւ աւարտեալ զայն, խղճահար հարսն՝ իբրև այսահար ոք փախուստ առեալ անտի՝ դիմէ ի տունս հօրաքեռ իւրոյ, սպառնայ սրախողխող զինքն առնել և ո՛չ տայ զանձն և զանմեղութիւն ի ձեռս առն այնպիսոյ, զոր ինքն ո՛չ կամի: Յօրէ յայնմանէ խախտի նոցա ամուսնութիւն, այր նորա վաղուց կրկին ամուսնացեալ՝ ունի և գորդիս անգամ, այլ տարաբաղդ կինս այս տանջի ցայս վայր, ո՛չ գտանելով ուստեքէ և յոմեքէ օգնութիւն և ազատութիւն: Հոգեւորական իրաւարանն երևանայ միջնորդութեամբ իմով՝ քննեալ զամենայն գործս նորա՝ ազատեալ և արձակ կացուցեալ է զնա ամուսնանալ այսուհետև ընդ ում և կամի, այլ Սիւնհոդոսն Էջմիած-

նի ո՛չ հայելով ի բազմանուագ բերանացի և գրաւոր աղերսագրութիւն իմ զայսմանէ, ահա՛ ամ մի լրանայ ամբողջ, գալուստ Ձերդ վեհափառութեան պատճառ կալեալ՝ ո՛չ համարձակի իւրովին արձակել զնա իսպառ: Մա՛րթ է արդեօք մինչև ցայս վայր անգամ քակել զսիրտ մարդկային և զօրէնս աստուածային, անդ՝ ուր քարինք ևս աղաղակեն զանմեղութիւն և զոչեն մարդասիրութիւն. այլ ամենագոթ արդարադատութիւն վեհափառ եպիսկոպոսապետիդ՝ քաջայոյս եմ, փութով հնարեսցէ և հրամայեսցէ ի բաց ընկենուզ զայն անյուր բռնութիւն և տալ զազատութիւն կապելոյն յանգութ ձեռաց»:¹

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, թեև մի այլ առիթով, բայց դարձյալ նույն հարցերն են արծարծւած: Ընտանիքի հաստատուն հիմքը ամուսինների փոխադարձ սերն է — այսպես է մտածում Արուստանը: Ինչպես այն խնդրագիրը, այնպես էլ այս նամակը, պարզում են հայ կնոջ ստրկական վիճակը անցյալում: Սակայն կարծեք այս նամակում Արուստանի տրած պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե այն տխուր ապագան, որ սպասում է նոր-նախիջևանցի օրիորդին: Մեզ հայտնի չէ, թե իսկապես ինչ հետևանք ունեցաւ Արուստանի գրած խնդրագիրը, բայց Մարիամի պատմութեան մեջ կարող ենք ընդնշմարել նոր-նախիջևանցի օրիորդի գործի տխուր շարունակութիւնը:

Ի՞նչով վերջացաւ Մարիամի գործը, հասա՞ւ արդյոք Արուստան իր նպատակին:

Արուստանին, որ առանձնապես ուրախացրել էր Աշտարակեցու կաթողիկոս հաստատուելը, սպասում էր մեծ հիասթափութիւն: Ներսեսը մինչև էջմիածին գալը, դեռ նոր-նախիջևանից, մի կոնդակով պատասխանում է Արուստանի նամակին: Իր բովանդակութեամբ այդ կոնդակը, ի հարկե, Արուստանին ուրախացնել չէր կարող. նրա առաջ քաշած հարցերի մեծ մասը ոչ միայն բարյացակամ վերաբերմունքի չէին արժանացել, այլև ներսեսին հիմք ծառայել կշտամբանքով արտահայտուելու Արուստանի մասին: Ինչ վերաբերում է Մարիամի խնդրին, ապա ներսես կաթողիկոսը գրում է.

«Ո՛չ նուազ ևս՝ քերեաց կարծրագլոյն քերանօք քգացումն իմ այն ի հնագոյն ժամանակաց զայլացեալ մինչև յոյժ՝ խատապահանջ նեղիչ մշտամբմունջ իմում վրից՝ միատարր յարատեւութեամբ

¹ Աղեքսանդր Երեցյան. «Խոջատուր Արուստանի կենսագրութեան համար նոր նյութեր», («Փորձ», 1880, № 8—9, էջ 195):

իրբ և նախասահմանութեամբ իմն ընթացակից իմում մըշտակաշկանդ կենաց, տառապանք որբացեալ Մարիամ անուն կնոջ կամ աղջկանն քանաքեոցոյ զի ցայս վայր ահա այս ամիս գտանի յինն ևս զրկեալ յիւրոց այցլութեանց ըստ նախագրեալ պատահմանցն: Այլև այժմ ըստորում հանդերձեալ եմք անձամբ ժամանել առ ձեզ յաջողութեամբ ամենազօր տեառն Աստուծոյ մերոյ ո՛չ անարժան համարիմ յառաջարկել ձեզ առ այն, զի Մարիամն այն հարուածեալ ի մօրէ իւրմէ և յայլոց ամենից շատ կրկին (°) նշանակեցերոց՝ ի վերա հնգեփոսանամեայ տառապանացն ցարդ՝ համբերեսցէ սակաւ միւս ևս յիւրումն տարաքախտիկ դրութեան մինչև ժամանակեսցուք մեր առաջնորդութեամբ աստուծոյ ո՛չ ևս անագան»¹

Թե ինչպիսի ընթացք տվեց Մարիամի գործին կաթողիկոսը էջմիածին գալով՝ կտեսնենք մի փոքր հետո:

Աբովյանը, ինչպես երևում է, չէր հասկացել իր և կաթողիկոսի միջև եղած տարբերությունը, մի տարբերություն, որը հետագայում սրվեց և խոր հակասություն վերածվեց: Ներսես Աշտարակեցին Աբովյանի համար իր դեմ չէր հանի էջմիածնի միաբանությունը, որի հետ ինքը պետք է գործեր: Աբովյանի համար այդպիսի հանգամանքներ ոչ միայն նշանակություն չունեին, այլև պարզապես անհասկանալի էին: Նրա կարծիքով՝ կարևորը սկզբունքն էր, համոզմունքը: Հետո. Աբովյանը չէր ըմբռնում, որ Ներսես Աշտարակեցին ամենևին էլ այն չէ, ինչ առաջ էր, ռոս-պարսկական պատերազմի ժամանակ և դրան հաջորդած առաջին տարիներին: Թեև նկատենք, որ այն ժամանակվա Ներսեսը դարձյալ այնքան ճիշտ հասկացված չի եղել Աբովյանի կողմից: Ներսես կաթողիկոսը իր հայացքներով ոչ թե հայ հասարակական մտքի առաջավոր ներկայացուցիչների, այլ ընդհակառակը, պահպանողականների, ուրեմն և՛ Աբովյանի գաղափարական հակառակորդների կողմնակիցն էր: Եվ վերջապես, Աբովյանն այնքան էր աճել, բարձրացել իր շրջապատից, որ Աշտարակեցին չէր կարող ըմբռնել, հասկանալ նրան:

Աղեքսանդր Նրիցյանը, որ Սինոդի արխիվում հայտագործել է Աբովյանի վերոհիշյալ նամակը, ըստ երևույթին, հանդիպել է և այնպիսի փաստաթղթերի, որոնք պարզելիս են եղել Մարիամի գործի վախճանը: Նրիցյանը, ցավոք սրտի, արժեք չտալով այդ փաստաթղթերին՝ չի հրապարակել, այլ բավականացել է՝ դրանց

¹ Աբովյանի արխիվ. № 305:

հիման վրա գրելով հետևյալ ծանոթությունը, որը մեզ համար
մինչև իսկական փաստաթղթերի հայտարերումը, վավերագրի կա-
րևորություն ունի.

«Ինչպես Սինոդի գործերից երևում է, ներսեւը չսելով Աբո-
վյանի խնդիրը, վճռեց, որ տիկին Մարիամը, իբրև յուր կամքով
ամուսնացած և հետո յուր կամքով թողած յուր ամուսնուն, մըշ-
տընջենական զրկվի ամուսնանալու իրավունքից: Իսկ նորա ամու-
սինը, իբրև անմեղ այս գործի մեջ, դեռևս Սինոդի հրամանով նո-
րից պսակվեցավ»:¹

Ինչ խոսք, որ Մարիամի գործի այսպիսի ընթացքը չէր կարող
Աբովյանին չվշտացնել, չվրդովել և մի որոշ իմաստով էլ հուսա-
հատության մատնել:

Աբովյանը, սակայն, համոզված է եղել, որ գոնե ապագա-
յում իրեն կհասկանան: Գուցե և ունեցել է այն հույսը, որ թերևս
իրենից հետո ընտանիքի և ամուսնության հարցերը այնպես լուծ-
ված կլինեն, որ այլևս կարիք չի լինի պայքարով նվաճել արդա-
րացի վճիռը:

Աբովյանը չարաչար սխալվում էր, քանի որ նրա մահից հե-
տո էլ, դեռ երկար տարիներ, փաստորեն մինչև սովետական կար-
գերը, նման դեպքեր պատահել ու կրկնվել են շատ անգամներ:

Այս հարցերում Աբովյանն այնքան հառաջադիմական հա-
յացքներ է դարգացրել, այնպիսի խիզախ քայլեր արել, որ ոչ մի-
այն շատ ժամանակակիցներ չեն հասկացել նրան, այլև տասնա-
մյակներ հետո իսկ, հասարակական դիրք և կշիռ ունեցող դեմ-
քեր սխալ, նույնիսկ վարկաբեկիչ բացատրություն են տվել:

Թե նոր-նախիջևանցի գեոահատ օրիորդի, թե քանաքեռցի
Մարիամի դատերի պաշտպանությունը, որով հանդես եկավ Աբո-
վյանը, վկայում են այն խոր հումանիզմը, որով տոգորված էր մեծ
լուսավորչի աշխարհայացքը: Աբովյանի ելակետը կյանքն է ե-
ղել, բնությունը, նրա խորհուրդը և ձայնը: Փաստորեն Աբովյանը
ըմբոստանում է այն քաղաքած օրենքների և կանոնների դեմ,
որ եկեղեցին մշակել է ամուսնության, ընտանիքի և բարոյակա-
նության հարցերի վերաբերյալ:

¹ «Փորձ», 1880, № 8—9, էջ 195.

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՔՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՏԱՐՔԵՐ ՏԱՐԻՆԵՐԻՅ

ԴՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ԲՈՂՈՎՐԸ

Աբովյանը, ինչպես հայտնի է, շատ է ճանապարհորդել: Դու-
ցե դասական հայ հեղինակներից ոչ մեկն այնքան առիթ չի ունե-
ցել իր կյանքի տարբեր տարիներին շրջել Հայաստանը, լինել նրա
քաղաքներում, գյուղերում, շփվել ժողովրդի հետ, նրա խորքերը
մտնել, իմանալ նրա ժամանակակից վիճակը, հասկանալ, թե ինչ
է մտածում նա և այլն, որքան Աբովյանը:

Աբովյանի համար շրջագայությունները սիրելի զբաղմունք են
եղել: Նախ՝ նա ընդհանրապես ճանապարհորդությունն սիրահար էր:
Հետո՝ նրան որպես գրողի, մանկավարժի և գործչի՝ ժողովրդի մեջ
հաճախակի լինելը անհրաժեշտություն էր, և վերջապես, Աբովյա-
նը ձգտում էր գեթ մի պահ դուրս գալ հեղձուկ այն մթնոլորտից,
որ ստեղծել էին նրա շուրջը պահպանողական ուժերը:

Աբովյանը ժողովրդի մեջ խրեն լավ էր զգում, ինչպես և ժո-
ղովուրդը՝ նրա հետ: Եվ այդ ոչ նրա համար, որ Աբովյանը ծա-
ղումով գյուղացի էր: Նա թեև բավական տարիներ հայրենիքից
հեռու էր ապրել, օտարության մեջ կրթություն ստացել, շփվել ան-
վանի գիտնականների և բարձրատաղի մարդկանց հետ և բավա-
կան հռչակված, այնուամենայնիվ չէր կտրվել ժողովրդից:

Ժողովրդի և Աբովյանի միջև երբեք անջրպետ լառաջացավ:

Ժողովուրդն ավելի լավ, քան նրա գրչակից ընկերները կամ
դպրոցական պաշտոնակիցները, տեսնում էր, որ Աբովյանն այր-
վում է հայրենիքի սիրուց, ապրում հասարակական շահերով: Իվ
քիչ չեն եղել Աբովյանի կյանքում դեպքեր, երբ նա ուրիշների գոր-
ծի համար միջամտել է, պաշարել այնպիսի հավատով և նվիր-
վածությամբ, որ շատ անգամ սեփական անձը դրել է վտանգի
տակ:

Ժողովուրդը Աբովյանին համարում էր իր մարդը, հավատում նրան:

Աբովյանի թղթերի մեջ պահպանվել է մի շատ հետաքրքիր փաստաթուղթ, որը վկայում է նրա և Ժողովրդի միջև եղած կապը: Այդ փաստաթղթի արժեքը, մեր կարծիքով, չի սահմանափակվում Աբովյանի կենսագրությամբ:

Ի՞նչ փաստաթուղթ է այդ—բողոք, որ դրել են մի խումբ հայ ղյուղացիներ ռուսաց թագավորին: Բերում ենք փաստաթուղթն ամբողջովյամբ:—

«Ամենաօգոստափառ մեծ միապետ ամենայն ռուսաց.

Ամենադուրմա՛ծ կայսր.

Ի դաղթել Օսմանեան հայոց յերկիր ամենաօրհնեալ թագաւորութեան Քո մեք ստորագրեալ ամենախոնարհ հպատակքս Քո դաղթեցաք ընդ նոսին ի կողմն Շօրագեալու բնակութիւն կալեալ ի դէղջ միում Աստախան կոչելոյ: Աստ ոմն ի մէնջ Ղազար առնուն կարգեցաւ յայնմ ժամանակի կառավարիչ ի վերայ մեր: Այս աչր յօրէ կարգման իւրոյ ի կառավարել զմեզ ոչ դադարի նեղել, տանջել զմեզ վայրապար և դառնացուցանել զազատութիւն մեր պէս պէս անտանելի անիրաւութեամբք իւրովք: Բազաւորութիւն քո աղաւտս է արարեալ զմեզ ի հարկաց զամա եօթն, բայց նա միշտ անպակաս յայսոսիկ եօթն ամս միշտ առեալ է ի մէնջ հարկս, և թէ ո՛ւմ է տուե[ալ], ոչ գիտեմք: Երկիցս շինեաց եկեղեցիս ծախուք մերովք Ժողովելով ի մէնջ 600 մանէթ, և հազիւ մախեալ 200 մանէթ, զմնացեալսն եկուլ ինքն, և թո՛ղ զայս զառաջնաշէն եկեղեցին շինեաց ամբարանոցս վասն իւր: Վասն շինելոյ զճանապարհն Դիլիջանու կորզեաց ի մէնջ 150 մանէթս և հազիւ թէ զերրորդ մասն տուեալ մշտեաց զմնացեալսն յափշտակեաց ինքն: Ոչ միայն յարանց ալլ նաև ի կանանց ալրեաց առնու հարկս ընդգէմ օրինաց Տէրութեանդ: Ի Բուլիկեանց ալրոյն էառ 20 մանէթ, և ի շէկ Սարգսի ալրոյն առեալ 16 մանէթ, թողացուց տանիլ ի Ղարս առ ի ամուսնանալ անդ. և յալրոյն խաշօյի էառ բռնութեամբ 15 մանէթ[.] և որքան ալրիք, որք ամուսնացեալք են ի մեզ, և գնացեալ ալլուր, յամենեցունց նոցա առեալ է յոմանց 15 մանէթ, յոմանց 20 մանէթ, և յոմանց 30: Յընթացս եօթն ամաց դաղթականութեան մերոյ զամենայն աղջկունս մեր ըստ կամաց իւրոց տայ առն և առնու ի նոցանէ մի մի ոսկի առանց հարցանելոյ զծնողս նոցա

կամ զընտանիս: Փոխեաց զանուն գեղջն Աստախանայ և կոչէ յիւր անուն Ղազարապատ, որպէս թէ ինքն ծախիւք իւրովք իցէ շինեալ: 450 մանէթ փող եկեղեցւոյ մերոյ սեփականեալ ինքեան, ոչինչ փոյթ տանի շինութեանց եկեղեցւոյն: Յամենայն ամի տայ բերել յերևանայ 20 լիտր բամբակ, և բաժանեալ ի վերայ մեր տայ դգել, մանեկ, գործել և հասուցանել ինքեան: Ի լատերիա արկեալ զմի երիւլար ի վերայ մեր էառ ի մէնջ 36 սօմար ցորեան: Զայրելիս նորա միշտ մեք տամք: Ի տարին 100 շուք առնու ի մէնջ վասն վարելոյ զարտս, ի հնձելն 400 հնձուորս հանէ ի մէնջ. և վասն կրելոյ զօրանս 80 սալլ տամք: Զամիսս ինն ի գիշերս լարս հինգ հարդաւ պահեմք սպառազինեալ զտուն նորա Զամն ողջոյն անդադար ծառայեցուցանէ զոգորմելիսս ինքեան միշտ ի տանջանս և յանարգանս: Յինգեջայ ասացեալ գիւղէն քուրդ մի տամք իւրով երեք ի մեղ, զամենայն գրաստս նորա, զծիւղ, զոշխարս մեք պահեցաք, զայրելիս նորա մեք մատակարարեցաք և ինքն գինի առեալ ի նմանէ զմի պատուական երիւլար դարձոյց դարձեալ ի տեղի իւր:

Ի գործ ասէ վասն գողութեան գրանի մի քուրդս, ի ձեռն նոցա գողանայ բազում ինչ և տարեալ վաճառէ յանձանօթ տեղիս: Ի դէմ դառնալ մեր այսքան անիրաւութեանց և բռնակալութեանց նորա բերէ դադալսս ի Մօվրովէն և այնքան քանէ զմեզ մինչև տարեալի ժամանակաւ անկանել ի մահիճս հիւանդութեան: Չի՛ք քան զմեզ ոգորմելի ըստրուկ և դերի ի ձեռս նորա, ազատացէ՛ք զմեզ Ամենաողորմած թագաւոր թայսմ անիրաւ նեղչէ և ի բռնակալէ մերմէ, զորոյ անօրէնութեանց և զչարութեանց հազիւ թէ զմի մասն միայն առաջի արարաք: Գիւղ մեր բազկանայ յօթնասուն երկուց տանց, ամենեքեան մեք միաբան երդուեալ ի սուրբ եկեղեցւոյ գրեցաք լալով և ողբով զայս թուղթ աղաչանաց և յանձնեցաք երկուց գեղացւոց մերոց Ամբարայ Ղուկասեանց և Մանուկայ Զաքարեանց առ ի մատուցանել Ամենաողորմած Կայսերական Մեծութեանդ:

Զայս խնդիր ստորագրեալ են 50 անձինք գեղջն Աստախանայ:

Այս փաստաթուղթը թվագրված է:¹ Աբովյանի թղթերի մեջ գտնված այս բողոքագիրը կարող է շարադրված լինել ոչ շուտ, քան 1838 թվականը: Ուրեմն՝ 1838-ին կամ դրանից հետո: Այդպես ենք կարծում, որովհետև փաստաթղթում խոսք կա այն մասին, որ վերոհիշյալ Ղազարը գյուղացիներից հավաքել է հարկեր:

¹ Աբովյանի արխիվ, № 45:

որոնցից պետութիւնը նրանց ազատած է եղել, ինչպէս հայտնի է մի քանի տարով: Ահա այդ ժամանակները լրացել է գաղթած հայերի հարկազատութեան ժամկէտը:

Ի՞նչ կապ կարող է լինել Աբովյանի և այս բողոքագրի միջև:

Շատ հավանական է, որ իր շրջագայութիւնների ժամանակ, Աբովյանը այցելած լինի այն ժամանակ Աստրախան՝ հետո Ղազարապատ կոչված գյուղը, ուր և գյուղացիները պատմած լինեն այն ամենը, ինչ դրված է բողոքագրում: Կամ եկած լինեն իր մոտ, տուն, կամ դպրոց, խորհուրդ հարցնելու, օգնութիւն խնդրելու համար: Եվ անհավանական չէ, որ Աբովյանը խորհուրդ տված լինի գրել այդ բողոքը՝ ուղղակի թագավորի անունով: Գուցէ և լսելուց հետո հենց ինքն էլ թելադրել է, ասել թէ ինչ գրել և այլն: Եվ կարող է պատահել, որ Աբովյանը բողոքագրի ուսերեն թարգմանութիւնն ուղարկել է թագավորին, հայերեն օրինակը թողել իր մոտ:

Ի՞նչն է կարեւորը այս դեպքում:

Ասացինք, որ Աբովյանը չի հեռացել ժողովրդից, չի օտարացել նրան: Եվ ժողովուրդն էլ վստահել է նրան, հավատացել: Եթէ հիշենք այն զրուցները, որ ժողովուրդը հյուսել է Աբովյանի անհայտացման կապակցութեամբ, ապա կտեսնենք, որ նա ժողովրդի երևակայութեան մեջ պատկերացրել է տրպես մեկը, որի հետ կապել են հայրենիքի ազատագրութեան հույսերը: Այսպէս, օրինակ, զրուցներից մեկի մեջ պատմվում է, «թէ իբր՝ ռուսաց թագավորը Աբովյանին ասել է — եթէ նա կկարողանա բարձրանալ Մոսկոսաբը, հասնել նրա կատարին, ապա ինքը ազատութիւն կտա հայ ժողովրդին: Աբովյանը բարձրացել է, բայց չի կարողացել հասնել մինչև կատարը, և հուսահատութիւնից իրեն անդունդն է գցել:

Գյուղացիների այս բողոքագիրը մի կարեւոր փաստաթուղթ է նաև մեր պատմագրութեան համար: Այն գաղափար է տալիս թէ սոցիալական ինչ վիճակի մեջ են գտնվել հայ գյուղացիները ցարական Ռուսաստանում՝ 30—40-ական թվականներին: Այս փաստաթուղթը, ինչպէս և սենատոր Գանի հետ կատարած ճանապարհորդութեան նվիրված ակնարկը, ուր խոսք կա բայազետցիների ապրտամբութեան կապակցութեամբ Բարսեղ-աղայի և ուրիշների ձերբակալութեան մասին, ցույց են տալիս, որ հայ գյուղացիների ճնշված դրութիւնը հայտնի է եղել Աբովյանին:

Դժվար է որոշել, թե այս փաստաթուղթը ինչ դեր է խաղացել այն հուսախաբուծյան մեջ, որ իր կյանքի վերջին տարիներին Աբովյանն ապրել է ցարական Ռուսաստանից: Սակայն որ նման փաստերը չէին կարող անհետ անցնել, պետք է իրենց դրոշակի դերը կատարեին՝ կասկածից վեր է: Աբովյանին հայտնի են եղել ուսա շինովնիկների անվան հետ կապված չարաշահություններ: Գիտենք, օրինակի համար, որ Աբովյանին վրդովել է և նա իր գրվածքներից մեկում ծաղրել է այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ Ռուսաստանից եկած շինովնիկների մեծ մասն ուներ կոմկասցիների՝ հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների նկատմամբ, իսկ իր կյանքում, հատկապես մանկավարժական գործունեության ընթացքում, թե՛ Թիֆլիսում, թե՛ մանավանդ Երևանում՝ Աբովյանը չափազանց շատ առիթներ է ունեցել համոզվելու, թե ինչ է իրենից ներկայացնում ցարական շինովնիկությունը:

Այս փաստաթուղթը ցարական շինովնիկության՝ Կոմկասում ծավալած չարաշահ գործունեության ապացույցներից է: Եվ այս արդեն ոչ թե Ռուսաստանից եկած շինովնիկն է, այլ տեղացի, ժողովրդի միջից դուրս եկած, բայց նրա հաշվին ապրող Ղազարը և նմանները, ապագա տանուտերներն ու քյոխվաներն են, կառավարության այն ներկայացուցիչները գյուղերում, տրոնց չարաչործ կյանքը բավական լավ հայտնի է Աբովյանի հաջորդած հայ գրողների երկերից:

Բողոքագրի առկա ստորագրող գյուղացիները, ապրել են պատմական մի այնպիսի իրականության մեջ, որ կարծել են, թե հարցը վերաբերում է վատ շինովնիկներին: Եվ ենթադրել են, թե թագավորի միջամտությունը բավական է, որ, ասենք վերահիշյալ Ղազարը, փոխարինվի մի ուրիշով՝ ամեն բան կարգին լինի: Եվ գուցե բողոքագրի հեղինակները, ինչպես և Աբովյանը, մտածել են, որ վատ չի լինի, եթե թագավորը լուր ունենա, թե ինչպիսին է այն մարդկանց գործունեությունը, որոնք ներկայացնում են իր կառավարությունը տեղերում: Այս տկիզքն է այն դժգոհության, որ մոտ ապագայում, արդեն Նալբանդյանի ժամանակները, պետք է հանգեր ցարիզմը ժխտող քաղաքական մտածողության:

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՉԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Աբովյանը, ինչպես հայտնի է, շատ է կապված եղել իր աշակերտների հետ: Դրականության մեջ բավականաչափ փաստեր կան

այդ մասին: Ֆրենկին գրած նամակներից հայտնի է, օրինակ, որ եղել են այնպիսի շրջաններ, երբ աշակերտները Աբովյանի կյանքի միակ միսիթարությունն են կազմել: Գրականության մեջ քիչ չեն փաստերն այն մասին, թե իրենք, աշակերտներն, ինչ տիրույթ են կապված եղել Աբովյանի հետ:

Այս շատ կարևոր հանգամանք է, և Աբովյանի կյանքում եղած նման փաստերը դիտել լուկ, որպես մի ջերմ կապ աշակերտների և նրանց ուսուցչի միջև՝ չի սպառի հարցի բոլոր կողմերը:

Աբովյանը, թեև գրել է ոչ պակաս, քան մեր հայ հեղինակներից որևէ մեկը, բայց իր կենդանության օրով փաստորեն ընթերցող հասարակացություն չի ունեցել, որովհետև շատ քիչ գործ է կարողացել տպագրության հանձնել: Նրան չհաջվեց ուսումնասիրության տարիներին Դորպատում և Պետերբուրգում հրապարակած մի հոդված գերմաներեն լեզվով, ապա 40-ական թվականներին «Կապկա»-ում լույս է ընծայում Արարատի վերելքին նվիրած ուղեգրական մի ակնարկ ռուսերեն լեզվով, իսկ հայերեն լեզվով՝ «Աղեղաշիրդ»-ի թարգմանությունը: Աբովյանը սրանցով չէ մեծ, այլ «վերքով» և ուրիշ երկերով, որոնք ժամանակին լույս չեն տեսել, բնականաբար և չեն ունեցել ընթերցողներ: Եվ ահա, աշակերտները, ինչպես և բարեկամների մի նեղ շրջան, փաստորեն եղել են Աբովյանի ընթերցողները: Նրա աշակերտները պատմում են, թե ինչպես Աբովյանը մաս-մաս գրել ու իրենց մոտ կարդացել է «Աղասու պատմությունը»:¹ Այս նա արել է Թիֆլիսում: Պետք է ենթադրել, որ նույնը պետք է արած լինի նաև Երևանում:

Այսպիսի փոխհարաբերությունը բնականաբար խոր բովանդակություն պետք է հաղորդեր աշակերտների հետ ունեցած Աբովյանի կապին:

Աբովյանի ջերմ վերաբերմունքը դեպի աշակերտները, կապը նրանց հետ և սերը, մեղ հայտնի է մեծ մասամբ նամակներից, տարբեր գովածքներից, ուր այդ մասին նա որևէ առիթով արտահայտվել է: Իսկ թե այդ վերաբերմունքը ինչ իրական ձևեր է ընդունել կյանքում, ինչպես արտահայտվել՝ շատ քիչ է հայտնի:

Շահազիզը «Դիվան»-ում հրապարակել է աշակերտներին ուղղված՝ Աբովյանի նամակներից մի քանիսը:² Դրանք որոշ կոնկրետություն են մտցնում այն փոխհարաբերության մեջ, որ եղել է

¹ «Ժամանակակիցները Պաշտոնը Աբովյանի մասին», էջ 110:

² «Դիվան Պաշտոնը Աբովյանի», 1940 թ. էջ 81—87:

Աբովյանի և աշակերտների միջև: Աբովյանի արխիվում, թեև ոչ շատ, բայց կան նոր նյութեր, որոնք վերահիշյալ հարցի վրա լույս են սփռում: Այդպիսի փաստաթղթերի թվին է պատկանում, օրինակ, մի անտիպ գրվածք, որ վերաբերում է սենատոր Գանի հետ՝ Աբովյանի կատարած ճանապարհորդությանը: Այդ ուղեգրական ակնարկը նամակի ձև ունի և որպես այդպիսին՝ ուղղված է Թիֆլիսի դավառական դպրոցի աշակերտներին:¹ Բացի այդ կան և առանձին աշակերտների անունով գրված նամակներ, ինչպես և երանց նամակները Աբովյանին:

Ստորև բերում ենք այդ նամակներից մեկը, որ գրված է Երևանի դավառական դպրոցում Աբովյանին աշակերտած Գյուրգի Շահնազարյանին:

Պ 19-ն հոկ. 1847,
յերևան

Գյուրգի՛ ջան, Ժո՛ւժ ջան, իմ հրեշտա՛կ,
իմ հողույս լոյս.

Օրը կիրակի, դիշերվան մութը չորս կողմս բռնած. էքույ ես ճամփի վրա. (նաշալնիկի հետ Գյումրի ենք գնում): Էլի միտքս դո՛ւ ես, քունս դո՛ւ ես, երազս դո՛ւ ես: Երանի՛ Մամադ Շաֆու աչքին, որ քեզ կտեսնի, երանի՛ նրա ձեռին՝ որ էս թուղթը քեզ կտա, նրա՛ բերնին, որ քեզ հետ կիտա: Ընչի՞ չեմ կարում արտասու՜նք՝ վ լցնիլ էս թուղթը ու էնպես դրկիլ քեզ. ընչի՞ չեմ կարում սիրտս հանիլ սրա մեջը դնիլ, որ իմ որպիսությունն իմանա՞ս երե՛սիդ զուրբան, էդ հրեշտակային էրեսիդ. էդ լուսաթա՛թայն պատկերիդ [:] Երևան դառել էր ինձ դժուր, դո՛ւ էիր իմ մխիթարությունը, քեզ տեսնելիս աշխարհ, երկինք ու գետինք իմն էի համարում: Ամեն մի ման եկած տեղդ, ամեն մի ասած խոսքդ, ամեն մի քաղցր հայեցվածդ՝ միտս՝ ընկնելիս, գլխիս կրակ էր վառվում, գլխո՛ւղ ման տամ: Երևանումը շար աչքից, շար լեզվից պոծա. Թիֆլիզ քնկա էն մարդի մոտը, որի լեզուն ու աչքը միմիայն չա՛րն էր, չա՛րն էր իմ անկաջը լցնում: Մանգինովի ասած խոսքերը միտդ բեր ու իմացի՛ր՝ թե որ էնպես հուգա էի դառել, ուզում էի քեզ էլ ուտեմ, ինձ էլ, էնդով կիմանաս ամեն բանի պատճառը: Կարծում էի ամեն սհաթ՝ թե Սիբիրն է իմ վերջը. Սիբիրը մարդ աչքի առաջին ունենալիս՝ էլ՝ սե՛ր կգա միտքը, յա սիրե՛լի, յա՛ որդի՛: Ես վերջին թղթումը կարճառորեն քեզ գրեցի իմ էն ժամանակ-

¹ Աբովյանի արխիվ. № 20.

² Բնագրում՝ միտքդ:

վան դառնութեան պատճառները. յերա՛ր ձեր ձեռը հա՛ստով, յերաք
ինչպէս ասել էի, էնպէս ծածոկ կարդացի՞ք, որ Արարատովը շի-
մանա: Ա՛խ, Արարատովն, ա՛խ, Արարատովը. ամեն տեղից որ
հուլաս քեզ համար կտրուեց, նրան ապավինեցի. ինչպէս իմ ընկեր,
ինչպէս իմ բարեկամ, որ քեզ իմ փողովը մոտը՝ պահի, մինչև իմ
Թիֆլիս գալը: Քիչ էր մնացել ոտը պաշեմ, շա՛րեց, շա՛րեց:— Էն-
քան ժամանակ Թիֆլիս կացանք, մեկ օր մեկ ճիթ խաղող զրկե՛ց
մեզ, մեկ օր մեկ տանձ, յա մեկ ծիրան երեխեքանցս էլա լայեղ
տեսաւ, դո՛ւ վկայիր: «Քո անումիդ մեծ կտրութիւն է, որ էս
լկատած, լաքլաթա լակոտին հետդ բերել ես», մեկ օր Մանդինո-
վի պատիկ ախպերն էսպէս ասեց. երեսիս որ է՛ս էին ասում,
եղևիցս ի՞նչ կասեին, դու իմացիր: Հետո Կոնին, Միրալի
ախպերն էկան, Թարխանովն հո էնտեղ էր ու էնտեղ էր: Ա՛խ, ա-
մեն մեկ նրանց տեսնելիս, մազերս բիզ-բիզ էին ըլում: Մեկ օր
մինչև Դավիթ Խերեգինովն էլ ինձ էնպէս թահրով հարցրեց, «բաս
դու ասում էիր, էն երեխեն եթիմ ա, ես լսել եմ ալժմ, որ նրան
հեր էլ ունի, քեռիք էլ, ու լավ հալ ունին, էդ ի՞նչ կնշանակի, չե՛մ
հասկանում, մեկ էլ ասում են՝ թե էդ երեխեն լավ երեխա չի, լավ
ա, դուք դրան տիրութիւն եք անում» և ալչն: Անիծվի՛ շար լեզուն
հազար անգամ: Իմ տանըցիք հո՛ւ ասենք երեսիդ չէին ասում, չեմ
ուզում ամեն բանը բաց անիլ, որ իմ էն վախտվա ամեն մեկ լսած
խոսքս, ամեն մեկ գլխիս եկած բալբալեն իմանա: Էս սհաթս էլ,
որ լսել ա, որ դու Արարատովի մոտն ես, լավ գիտի, որ նա անփող
քեզ հաց չի տալ, գիտի էլ որ նա ինձ փող է պարտ, էդ էշն էլ
կհասկանա, որ բանն ինչպէս է, ինչ օրից հետ որ էս խաբարը լսել է,
մեր տունը սուգ է մտել, հացս հորսմ է. էլ ո՛չ իրար հետ խոսալ
կա, ոչ ծպտալ: Բայց ես— ուրախութիւնիցս երկինքն եմ թռչում.
ընչի՞. Թիֆլիզումը միտք էի անում, որ քեզ հետս բերեմ, դուշ-
մանը պետք էր փառպառ անել, քեզ էլ մոտս պահել չէր ըլիլ, ինչ-
պէս լուսահոգի մորս կենդանութեան ժամանակը, ուրեմն ասում էի
Թիֆլիզ մնաս, որ ամենի բերանը փակվի... Կնյազ Բեքթաբեկով,
կնյազ Արզումբինսկիյ, որ ինձ շատ փող է պարտական մնացել,
Խորխմազովի մերը, որի սրդիքը համարյա՛ թե ձրի եմ սովորեցրել,
ի՞նչ ասեմ, մեծավորներից որ հուլաս կտրուեց, իմ պարտականների
յախեն բռնեցի, որոց մեկն էլ պարտն Արարատովն էր, չեւով, չե-
ւով. 600 մանեթ հեկց Ստեփան Խերեգինովն է ինձ էս օր էլ պար-
տական, նրա մոտ թողալի էլի իմ փողի հետաքովն, Մանդինովն
քեզ գրող հերիք էր, ի՞նչ անելի. Գյո՛րգի ջան, Ժո՛րժ ջան. լեզուս

¹ Բնագրում՝ մոտդ:

Այսպէս էր ընկեր, լերդս ցամաքել, հալբաթ որ մեկ դրող էլ ես էի դառել քեզ համար. վերջապես Սողոմոնի էն մղմեղ լեզուն մեզ ամենիս խաբեց. հիմիկ փա՛ռք աստուծո, դուք գո՛նե էնպես տեղ եք, որ էլ չար լեզու, չար աչք ձեզ չի՛ դիպչիլ, թե որ Արտեմիցը զգուշ լինիք. չըլիմ, չիմանամ, նրան շատ մոտանաք, Թիֆլիզու առաջին լոթըքերանց մեկն էլ դա՛ է: Արարատովենց Արտեմին եմ ասում. իմանո՞ւմ ես: Դրանից հետո՛ւ կաց: Կուսակալի մասին ինչ որ գրել եմ, էնպես արա՛. մորիցդ բնավ բան մի ուզիլ, ինձ գրի, ես կհոգամ, ա՛խ Գյորգի՛ ջան, քեզ բան պակա՛ս կթողամ. խելքդ ի՛նչ ա կտրում. Գառիկ էլ էնդուր համար բերի հետս, որ ինչպես ասել էի, երեսպայտթյուն շանես, լավ հաքնված ման գաս, էլ ո՛չ դիրքսոր, ո՛չ կուսակալ հաւատա՛ թե դու աղբա՛տ ես: Դու—աղբա՛տ, ես քեզ աղբատ կթողա՛մ. ասում եմ բան հոգանք. կորցրածը գտնենք, թե չէ իմ կյանքը քոնը չի՛: Հո գրել եմ քեզ նոր սերթուկ կարեն, բայց կուսակալի մոտ հին սերթուկով գնա, որ խոսքդ ազդու ըլի. լավ շորը ամեն մարդի կիսաբի, անո՛ւմիդ զուրբան: Ասածս կանե՛ս: Ինձ քո ձեռովն գիր գրի, որ կարոտս առնիմ, ուրըշի սե մի՛ անիլ տալ. ինչպես գրես, ինձ ուզի է: Արարատովին այժմ ինձանից շա՛տ ես սիրում, գա՛նա. բաս ես ջուրն ընկնիմ: Ջաֆեն ես քաշեմ, պտուղն ուրիշը վայելի՛: Դու քո հոգին, քո արդար անմեղ խղճմտանքը: Նրա առաջին գրած գիրը հալբաթ մեկ օր կտեսնիս, հալբաթ իմ գրերը ձեզ չի տալ, որ կարդաք, հետո. բանի էութուն իմանաք: Ղազոն ա մնացել այժմ իմ միտիթաթությունը. նրանից եմ քո կարոտդ առնում»:

Ապա նամակի լուսանցքում ավելացված է— «Էս գիրը համբերությունով և ծածուկ կարդա՛ ու կամ ճղի՛ր, կամ Շաֆու ձեռովն էլ եղ գրկիր, որ ուրիշի ձեռ չի՛ ընկնի»:

Նրեանի գավառական դպրոցի աշակերտներից շատերն են սիրելի և մոտ եղել Աբովյանին, ուսկայն դրանցից միայն երկուսն են արժանացել նրա արդարութիւն սիրուլն: Դրանք թեև տարբեր ազգանուններով— Դեղամյան և Շահնազարյան— բայց անվանակիցներ են եղել— Գևորգ: Եվ որպէսզի Աբովյանը տարբերի նրանց իրարից՝ մեկին կոչել է Դեորգ, մյուսին Գյորգի, երբեմն էլ Ժորժ:

Վերոհիշյալ նամակն ուղղված է Գյորգիին: Մինչև այժմ հայտնի էր միայն երեք նամակ, որ Աբովյանը գրել է Գեորգին և Գյորգիին միասին, և մի նամակ, որ գրել է առանձին Գեորգին:¹ Ուրեմն, նա-

¹ «Դիման Խաչատուր Աբովյանի» էջ 86—87: Ի միջի այլոց հիշենք, որ Աբովյանի արևելիում պահուում է Աբովյանի մի նամակ ևս Գևորգ Դեղամյանին՝ որը դեռ հրապարակված չէ:

մակների այս շարքն ավելանում է մի նոր նամակով, որ ուղղված է Գյորգիին, թեև նկատենք, որ նամակում Աբովյանը տեղ-տեղ խոսում է այնպես, կարծես գրում է չէ թե միայն Գյորգուն, այլ նաև Գեորգին: Գեորգին և Գյորգիին ուղղված նամակներից մեկը գրված է 1847-ի սեպտեմբերի 11-ին, մյուսը՝ նույն թվի սեպտեմբերի 20-ին, երրորդ նամակը՝ նույն թվի դեկտեմբերի 24-ին: Այս նամակը, որ գրված է 1847-ի հոկտեմբերի 19-ին, մի որոշ չափով լրացնում է այն բաց տարածությունը, որ կար սեպտեմբերին և ապա դեկտեմբերին գրված նամակների միջև:

Իր այս երկու աշակերտներին Աբովյանը սիրել է հոգու ամբողջ զորությամբ, ճշմարիտ և խոր սիրով, իր զգացումների մեջ երբեմն հասնելով այնպիսի չափերի, որ քաղքենիական հասկացողությունների տեսակետից կարող է մի փոքր տարօրինակ և անբնական թվալ: Ոչինչ տարօրինակ չկա. Աբովյանն է այդ, իսկական, մեծ Աբովյանը, որին անկարող հասկանալով՝ քաղքենիական հասկացողությունը փորձել է պստիկացնել, իջեցնել իր մակարդակին:

Աբովյանը Գեղամյանին և Շահնազարյանին սիրել է հարազատի պես, նրանց գրեթե չի տարբերել իր վորդուց — վարդանից: Իր երեխաներին, ծննդյան տոնահանդեսի առիթով նվերներ բաժանելով՝ Աբովյանը մտահոգվում է, թե ի՞նչ է ապա պարգևելու իրենից հեռու գտնվող, օտարութան մեջ ապրող իր զավակներին՝ Գեորգին և Գյորգիին: Այդպես էլ գրված է. Աբովյանը միշտ էլ այդ երկուսին համարել է որդիներ, զավակներ: Աբովյանի միակ ցանկությունն է եղել փակել աշքերը այն ժամանակ, երբ Գեորգը և Գյորգին ուսում առած կվերադառնան: Իր մի նամակում Աբովյանն ասում է, որ հեռվից իր հոգին, ինչպես ստվեր, շրջում է նրանց հետ, նրանց բոլոր քայլերի և շարժումների մեջ:¹

Թե Գեորգը, թե Գյորգին շատ կապված են եղել Աբովյանի հետ: Նրանց վերաբերմունքը դեպի բարեբար ուսուցիչը տոգորված է եղել երախտագիտության խոր զգացումով: Աբովյանի արխիվում պահվել են Գեղամյանի և Շահնազարյանի մի քանի նամակները, որոնք պարգում են այն անսահման շնորհակալությունը, որով լրացված են եղել նրանք Աբովյանի նկատմամբ. «Բազմերախտ բարերար», «ողորմածագույն բարեբար», «անեղական բարեբար մեր և

հայր» և այլն: Այսպես են նրանք կոչում Աբովյանին իրենց նամակներում:¹

50-ական թվականներին մոտիկ ծանոթություն է ստեղծվում Նալբանդյանի և Գեղամյանի միջև: Վերջինիս մահվան առթիվ գրած հոդվածում Նալբանդյանն ասում է. «Մեծ հույսեր տալով յուր ապագա հառաջադիմութենից, այնպես գրավել էր յուր դաստիարակի (Աբովյանի— Ռ. Զ.) աշխույժ և կրակոտ ազգասեր սիրտը, որ Աբովյանը աշխատում էր նորա վերա, որպես յուր հարազատ զավակի վերա»:²

Գեորգ Գեղամյանը և Գյուրգի Շահնաղարյանը աղքատ ծնողների զավակներ են եղել. տարիքով իրարից տարբեր: Իր նամակներում Աբովյանը գրեթե միշտ Գեորգին խնդրում է հետևել իր փոքրիկ ընկերոջը, իսկ մի տեղ էլ պարզ ասում է, որ ինքը նրան թողել է Թիֆլիսում նրա հույսով. «ապա թե ոչ, ոչ թողէի զնա ուրիք, եթէ զամենայն ինչ ձրի տային» և այլն: Աբովյանին առանձնապես անհանգստացնում է Գյուրգու ճակատագիրը, որովհետև փոքր է, այն հասակում,³ որ ի վիճակի չէ ինքնուրույն կյանք վարելու: Այդ երկյուղը առանձնապես նկատելի չէ Գյուրգիի նկատմամբ, թեև պակաս չափով չի սիրում նրան:

Այս նամակից պարզվում է, որ Գյուրգուն (հավանաբար նաև Գեորգին) Աբովյանը նյութապես օգնել է դեռ Նրևանում եղած ժամանակ և, ինչպես երևում է, այդ պատճառով տանը, Աբովյանի ընտանիքում անախորժ խոսակցություններ են եղել: Գյուրգուն խնամել է Աբովյանի մայրը և, ըստ երևույթին, էմիլիան տրտնջացել է, որ ամուսինը պարբերաբար նյութական աջակցություն է ցույց տալիս իր աշակերտներին: Ներսես կաթողիկոսին գրած նամակից հայտնի է, որ Աբովյանը 1847-ից դեռ բավական առաջ, ընտանեկան երջանկովյունից զրկված է եղել. «Մտեալ յամուսնութիւն, վաղուց հրաժարեալ եմ յայնմանէ»⁴ — գրում է Աբովյանը 1845-ի սկզբներին: Ընտանեկան ալյուրիսի լարված մթնոլորտում ամեն մի մանրուք կնոջ ձեռին, ըստ երևույթին, դժգոհությամբ

¹ Աբովյանի արխիվ, №№ 250, 251, 252, 253.

² «Հյուսիսափայ», 1858, № 2.

³ Աբովյանի արխիվում մեզ հանդիպեց մի տետր (№ 157), ուր նշանակված է Գյուրգիի ծննդյան թվականը «Ծնունդ Գեորգայ Քաչատրեան Շահնաղարովի ի 27 դեկտ. 1833»։ Ուրեմն՝ այդ ժամանակները Գեորգին եղել է մոտ 14—15 տարեկան: Գեղամյանին նվիրված Նալբանդյանի հոդվածում ասված է, որ Գեորգը ծնվել է 1831-ին:

⁴ «Փոքր», 1880, № 8—9.

պատճառ է դարձել: Էմիլիան լսելով, որ Գյորգիին և Գեորգին Քրիֆլիսում խնամում է Արարատովը Աբովյանին ունեցած պարտքի դիմաց, գժտվել է ամուսնու հետ:

Պարզվում է, որ Գյորգիին Աբովյանն ինքն է տարել Քրիֆլիս և, ինչպես երևում է, մենակ գնացած չի եղել, այլ ընտանիքի հետ:

Աբովյանի նպատակն է եղել Գյորգուն ընդունել տալ պանսիոն կամ սապլորնի բատալյոնը: Այս նամակը գրված է այն օրերին, երբ Գյորգու հարցը լուծված է եղել, որի մասին, սակայն, Աբովյանը տեղեկություն չի ունեցել: 1847-ի հոկտեմբերի 10-ին Գեղամյանը Աբովյանին գրում է, որ ինքը և Գյորգին գիմնազիայում քննություն են տվել, իրեն ընդունել են չորրորդ դասարան, Գյորգուն՝ երկրորդ դասարան: Գեղամյանը շատ ցավում է դրա համար և խնդրում է Աբովյանին՝ չտանել հետ, երևան, որովհետև միևնույն է, Բանդուրովսկին հանգիստ չի տա նրան՝ թվաբանության պատճառով: Տեղյակ չլինելով սրան, Աբովյանը խորհուրդներ է տալիս, թե Գյորգին ինչպես պահի իրեն, ում ներկայանա, ինչպես խոսի, որ ուսման գործը գլուխ գա:՝

Աբովյանի հույսը սկզբում Քրիֆլիսի հայ հարուստների վրա է եղել: Նա համոզված էր, որ իրեն կհաջողվի գթաշարժել հայ հարուստներին՝ զրկանքի մեջ դառնալով, բայց սոսիորելու փափագ ունեցող աշակերտներին օգնել: Մյուս հույսը կառավարությունն է եղել, կուսակալը, որին պետք է Գյորգին ներկայանար: Բայց եթե ոչ մի տեղից օգնություն չլիներ՝ Աբովյանը որոշել էր անձամբ օգնել, եթե դա իր համար նույնիսկ մի ձանր զոհողություն լիներ:

1 Ո՛րքան չէ Էմիլին գրված Աբովյանի նամակները մեկում կա մի այսպիսի տեղ.

«Ի նորումս գրեցի զպատասխանի գրութեան խորհրդարանի ձեմարանիդ ի մասին առաքման երկուց աղբառ աշակերտաց ի բնակչացն Երևանի, Նշանակեալք յիննն ի թղթի իմում ամենայն իւրք ոչ միայն կարեն, այլ անտարակոյս արժանի են առանձին շնորհաց և հովանաւորութեան ձեմարանիդ՝ գիտութեամբ, վարուք և, որ գլխավորն է՝ չբաւորութեամբ և անտէրութեամբ իւրեանց: Բարեոոհմութեամբ ևս առաջինքն են ի նայաստանի Աստ չունի ոք փոյթ զայսպիսեաց, աղաչմ ուրեմն այդք զոնն աշխատ լինիլ հայրենասիրական ցաւակցութեամբ ընդունիլ զնոսա ի դասս աշակերտաց ձեմարանիդ: Զբնթեքցանութիւն և զգրութիւն ի լատին, գաղղիական և գերմանական լեզուս, որք ոչ ուսուցանին ի վարժարանս մեր, փութով կարեն սոքա ի նեա բերել այլք օժանդակութեամբ հասուն աշակերտաց»:

Մի նամակում Աբովյանն ասում է, որ ինքը պատրաստ է ցամաք-հացով ապրել, միայն թե իր աշակերտները փառքով ու պատվով մնան Թիֆլիսում: Այդ նույն տեսակետից շատ բնորոշ է և այն, որ Աբովյանը Գյորգուն կտրականապես արգելում է որևէ օգնություն խնդրել մորից: Նա պահանջում է բոլոր դեպքերում իրեն ղեկել:

Աբովյանի այս նամակը շատ կարևոր է մի էական մանրամասնությամբ:

Աբովյանն ասում է, որ Նրեանը իր համար դժոխք է դարձել և Գյորգին եղել է իր միակ մխիթարությունը: Այս մի լրացուցիչ վկայություն է այն մասին, որ իր կյանքի վերջին տարիներին Աբովյանը իսկապես դժտված է եղել իր միջավայրի հետ, սրտնեղություն է ապրել և այլն: Թե ինչու է Նրեանը նրա համար դժոխք դարձել՝ նամակից չի պարզվում: Հավանաբար խոսքը այն գաղափարական ընդհարման մասին է, որ վաղուց ակաված լինելով Աբովյանի և նրա հակառակորդ ուժերի գեմ՝ հետզհետե սրվել, խորացել է:

Աբովյանը Գյորգիին բացատրում է, թե ինչու էր ինքը Թիֆլիսում մոռալագեմ: «Կարծում էի ամեն սհաթ՝ թե Միբիրն է իմ վերջը. Միբիրը մարդ աչքի առաջին ունենալիս էլ սե՛ր կգա միտքը, յա սիրելի, յա որդի»: Աբովյանը չի ասում, թե ինչն է և տիպել նրան մտածել, որ կարող է պատահել իրեն Միբիր ուղարկեն: «Էս վերջին թղթումը, — գրում է Աբովյանը Գյորգիին, — քեզ կարճառորեն գրեցի իմ էն ժամանակվան դառնության պատճառները. երաբ ձեր ձեռը հասա՞վ. երաբ ինչպես ասել էի ծածո՞ւկ

Անկասկած է, որ խոսքը վերաբերում է Գեղամյանին և Շահնազարյանին: Այս նամակը գրված է 1847-ի օգոստոսի 17-ին, Թիֆլիսից, այսինքն այն ժամանակ, երբ Աբովյանը միջոցներ է ձեռք առել նրանց Թիֆլիսում տեղավորելու համար, ըստ որում աշակերտներին 1847-ի դեկտեմբերի 24-ին գրած Աբովյանի նամակում խոսք կա այն մասին, որ Ժորժը պետք է մեկնի Մոսկվա և միջի ալյոց, Աբովյանն ասում է Ժորժին, որ նա պետք է վերադառնա Երևան, իր մոտ պարապելու, որ մեկնի հեռու աշխարհ: Պահպանվել է Շահնազարյանի 3 հունվարի 1848 թվակրի նամակը, ուղղված մորը: Այդ նամակում գրված է. «Նա գալու միտ ունեմ, լավ ճանապարհորդի եմ մնում, որ դամ — այս տեղ գլխավորայն պանսիոն մտնելու ուժուտս կտրվեցավ. ինչպես պարոն Ապովյանն աշխատել է ինձ համար, նույն նպատակի վերա եմ գալի, որ ձեզ տեսնեմ, բաներս հազիր տեսնեմ, և հետ դառնամ էլի Թիֆլիս և գնամ ՚ի Մոսկով: Վասն որո խնդրեմ շուտով երեք ջուխտ գյուլպա հասցնեն և մին լավ բամբակի լեն ու ըող արխալուխ ճանապարհի համար, որ չմրսեմ» (Աբովյանի արխիվ, № 385): Ինչպես պարզվում է 1848-ի հունվարի 26-ին Գեղամյանին գրած նամակից՝ Աբովյանը գնացել է Թիֆլիս և վերադարձին հետ բերել Գյորգիին:

կարդացիր, որ Արարատովը շիմանա»: Այդ նամակը, դժբախտաբար, չի պահպանվել: Ըստ երևույթին Գեորգը և Գյուրգին լսելով Աբովյանին և չկամենալով, որ մի ուրիշի ձեռն ընկնի և իմանան, թե ինչ է գրել իրենց ուսուցիչը՝ վերոհիշյալ նամակը ոչնչացրել են: Նրանք կատարել են իրենց ուսուցչի պատվերը և գրանով էլ գրկել մեզ այն պատճառներն իմանալուց, որոնք կարող էին լույս ավոել Աբովյանի հոգեկան դրամայի շատ կարևոր կողմերի վրա:

Մի ուրիշ խնդիր ևս: Այս նամակում Աբովյանը հորդորում է աշակերտներին՝ տանել դժվարությունները մի կերպ, մինչև իր գալը: Թե՛րևս խոսքը վերաբերում է նրան, որ Աբովյանը գալու էր Թիֆլիս գործով մի քանի օրով և վերադառնալու էր: Կարելի է և այլ կերպ հասկանալ: Գուցե խոսքը վերաբերում է ընդհանրապես Աբովյանի Թիֆլիս տեղափոխվելուն: Դրանից հետո Աբովյանը իսկապես մի կարճ ժամանակով գնում է Թիֆլիս և վերադառնում: Բայց Գեղամյանի նամակներից մի-երկուսի մեջ կան այնպիսի տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, որ խոսքը վերաբերում է ընդհանրապես Թիֆլիս տեղափոխվելուն: Գեղամյանը Աբովյանին գրում է. «Աշակերտք թէ գիմնագիտյի և թէ այլ ուսումնարանաց դիսնները բարձրացրել են և անհամբեր Ձեր գալուստին են սպասում՝ որ իսկույն դան Ձեզ մոտ»: ¹ Այս քաղված է 1848 թվի փետրվարի վերջին գրված նամակից: Նույն թվի փետրվարի 27-ին Աբովյանին Գեղամյանը գրում է... «Ժմացա թե կաթողիկոսն Ձեզ գրել է գալ. չգիտեմ իրավի է թէ ոչ»: ²

Երևանից Թիֆլիս տեղափոխվելու Աբովյանի ցանկությունը անպայման կապված է եղել այն ծանր կնքություն հետ, որի մեջ գտնվում էր Աբովյանը երևանում:

Շահագիզը հրապարակել է կաթողիկոսի անունից գրված հրավիրագիր-նամակը: ³ Գեղամյանի նամակներից բերված քաղվածքները մի նոր վկայությունը հաստատում են այդ նամակի բովանդակությունը, ինչպես և այն մեծ համբավն ու հեղինակությունը, որ վայելել է Աբովյանը Թիֆլիսի երիտասարդության, հատկապես աշակերտության մեջ:

Մեծուսարարին գրականության մեջ պահպանվել է մի կասկած. իբր թե ներսես Աշտարակեցին հրաժարվել է տված խոստումից, և Աբովյանը հոսաահատությունից վերջ է տվել իր կյանքին: Իս-

¹ Աբովյանի արխիվ, № 250:

² Նույն տեղ, № 251:

³ «Իրվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 222:

Ապաքեն ի՞նչ է եղել կաթողիկոսի հրավերից հետո, մինչև ապրիլի 2-ը, այսինքն այդ քսաներկու օրվա ընթացքում՝ հայտնի չէ։ Բերես հետագա պրպտումները այս կասկածը հաստատող փաստաթուղթ երևան հանին։ Փաստ է, սակայն, որ Աբովյանը չկարողացավ տանել օրավուր աճող դժվարությունները, խստացող հալածանքը, չկամեցավ ապրել այն գնով, որ գլուխ ծռի, խոնարհվի նրանց առաջ, ում դեմ պայքարել է իր ողջ կյանքում։

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Աբովյանը, որպես իր ժամանակի առաջավոր մարդ, ապրել է այն ամենով, ինչ տեղի է ունեցել իր շրջապատում։ Հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարվող ամեն մի երևույթ նա դիտել ու գնահատել է հայ ժողովրդին լուսավորելու տեսանկյունից։ Նա իր քաղաքացիական պարտքն է համարել միջամտել շատ իրադարձությունների, իր խոսքն ասել, առաջարկել, խնդրել, բողոքել, պաշտպանել։ Եվ երբեք այդ խոսքը նա չի ասել անտարբեր, կիսաբերան կամ վերապահությամբ։ Ընդհակառակը՝ միշտ էլ հանդես է բերել կիրք, անկեղծություն, համոզվածություն։ Նա ապրում էր այն հարցով, որի մասին խոսում էր, իսկ երբեմն էլ՝ պարզապես ալյուրում։

Ահա մի այդպիսի փաստաթղթի մասին է խոսք լինելու այստեղ, մի նամակի սևագրության¹։

Նախ՝ ո՞ւմ է ուղղված այս նամակը։

Նամակն ուղղված է Ներսես Աշտարակեցուն։

Ինչո՞ւ ենք այդպես կարծում։

Նամակն սկսվում է այսպես՝ «Նորին վեհափառ»։ Վեհափառը կաթողիկոսական տիտղոս է, բայց դա դեռ խնդիրը չի լուծում, որովհետև Աբովյանը նման դեպքերում շատ էլ բծախնդիր չէր։ Հայտնի են դեպքեր, երբ ոչ կաթողիկոսի կաթողիկոսական տիտղոսով է կոչել նա։ Այսպես, օրինակ՝ 1834-ին Գուստոնֆից նամակ է ուղարկել Աշտարակեցուն, կոչելով նրան «քահանայապետ»։² Աբո-

¹ Աբովյանի արխիվ. № 190, Այս նամակը թեև մինչև հիմա հրապարակված չէ, բայց մի քանի մեջբերում է արել Նրանից Ընկ. Նր. Քոչարը «Աբովյանի պայքարը հոգեորականության և սխոլաստիկայի դեմ» վերնագրով հոդվածում («Սովետական գրականություն», 1940, № 10—11 էջ 171—199)։

² Ի միջի այլոց այս հանգամանքը թյուրիմացություն մեջ է գցել Աբովյանի արբիվը մշակող ընկերներին. Գուստոնֆից ուղղված այս նամակը Նրանք զիտել են որպես այն ժամանակվա կաթողիկոսին՝ Կաբրեցուն ուղղված նամակ։

վյանի մշտեցումը ոչ այնքան ձևական էր, որքան ըստ էության։ Նու Աշտարակեցուն կաթողիկոսի տիտղոսով էր կոչում, որովհետեւ նրան էր արժան տեսնում և ոչ Կարբեցուն։

Ի՞նչ հիմքեր կան նամակում։

Նամակի առաջին պարբերությունը ցույց է տալիս, որ նամակն ուղղված է նոր ընտրված կաթողիկոսին։ Մի տեղ խոսք կա Հովհաննես Կարբեցու մասին այն կապակցությամբ, թե ինքը՝ նամակի քրողը հանգուցյալ կաթողիկոսի օրոք հեռացել է լուսավորչական դահի հովանավորությունից և, ընդհակառակը, փափաղել է միանալ նորից, բայց այն ժամանակ, երբ նոր կաթողիկոսը, այսինքն այն մարդը, որին ուղղված էր այս նամակը՝ կրարձրանա հովելակետության աթոռը։ Ուրեմն՝ բոլորովին պարզ է, որ խոսքն ուղղված է Կարբեցուն հաջորդած կաթողիկոսին, այսինքն՝ Աշտարակեցուն։

Ե՞րբ է գրված այս նամակը։

Հովհաննես Կարբեցուն, ինչպես հայտնի է, հաջորդեց Ներսես Աշտարակեցին։ Վերջինս էջմիածին եկավ իր հաստատվելուց բավական ժամանակ հետո՝ 1846-ի գարնանը։ Արքեպիսկոպոս և նորընտիր կաթողիկոսի միջև նամակագրական որոշ կապ է եղել ազդրջանում։ Արքիսի Հայաստան գալու և ճանապարհորդելու կապակցությամբ, կաթողիկոսը Աբովյանին մի կոնդակ է ուղարկել Պետերբուրգից դեռ 1844-ի հունվարի 25-ին¹։ Այդ նամակին Աբովյանը պատասխանել է բավական ուշ, մոտ մի տարի հետո, 1845-ի փետրվարի 15-ին, երբ արդեն կարող էր հաշվետու լինել իրեն արված հանձնարարության մասին²։ Աբովյանի այս նամակի պատասխանը Աշտարակեցին ուղարկել է 1845-ի հոկտեմբերի 24-ին՝ Նոր-Նախիջևանից³։

Նամակը, որի մասին խոսք է լինելու, թեև մի փոքր ուշ, բայց հաջորդել է այս նամակագրությանը։

Պետք է կարծել, որ գրվել է այն ուշ շուտ, քան 1847 թվը։ Այս ենթադրությունը հիմք է ծառայում նամակում եղած հետևյալ արտահայտությունը... «Ընթացքս քան ամաց ազատության հայրենեաց մերոց»։ Խոսքը պարսկական լծից ազատվելուն և ուսաց տիրապետության տակ անցնելուն է վերաբերում։

¹ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 217։

² «Փորձ», 1880, № 8—9։

³ Աբովյանի արխիվ. № 305։ Այս կոնդակը հրապարակված չէ, բայց նրա մեջ շոշափված հարցերը Շահազիզը համառոտ շարադրել է «Դիվանի» ծանոթությունների մեջ (էջ 218)։

Աբովյանն իր այս նամակը չի ստորագրել: Նա զգուշացնում է այդ մասին՝ թե վեհափառության մեծախոհ հոգին իր արդար խոսքը, որ ազգասիրությունից է բխում, թող մեզք չհամարի: Նա նույնիսկ փորձ է արել նամակի հեղինակի հետքերը կորցնել: Օրինակ՝ մի տեղ, սկզբի տողերում, Աբովյանը նամակի հեղինակին ներկայացրել է որպես մի անձնավորություն, որ հեռավոր երկրներ ոտքի տակ տալով՝ գիմել է էջմիածին: Եթե հեռավոր երկրներ ասելով նա նկատի չունի Աբխազի հետ ունեցած իր շրջադաշտությունը 1844-ին, որ իսկապես ալեկի լայն և հեռավոր սահմաններ բնդունեց, քան առաջնորդում կատարած նրա ճանապարհորդություններից որևէ մեկը, ապա այս պարզապես մի հնար է՝ նամակի հեղինակի հետքերը ծածկելու:

Չնայած դրան, մեր կարծիքով, Աբովյանին չի հաջողվել թաքնված մնալ, և այդ ոչ նրա համար, որ այդպես միայն Աբովյանը կարող էր այն ժամանակ գրել, արտահայտվել: Նամակում մի խոստովանություն կա, որից Աշտարակեցին հեշտությամբ կարող էր հասկանալ, թե ով է նամակի հեղինակը: Խոսքը վերաբերում է նրան, թե Կարբեցու օրոք ինքը հրաժարվել է հոգևորական կոչումից՝ մտադիր լինելով վերադառնալ եկեղեցի Ներսեսի կաթողիկոսանալուց հետո: Աբովյանը, ինչպես երևում է, մոռացել է, որ այդ մասին ինքն է գրել Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած հայտնի նամակում (1845): Այնպես որ, Աշտարակեցուն բոլորովին զժվար չէր լինի հասկանալ, թե ով է այս նամակն իրեն ուղարկել:

Այժմ տեսնենք, թե Աբովյանն նամակը կյանքի ի՞նչ կողմեր է շոշափել, այդ կապակցությամբ ի՞նչ խնդիրներ հրահրել և, վերջապես, ի՞նչ մոտեցում և վերաբերմունք է հանդես բերել:

Աբովյանն ասում է, որ ինքը ոգևորված շտապել է էջմիածին: Եվ այն, ինչ տեսել է այնտեղ՝ անկարող է լուծյան մատնել.

«Ես ոչ կարեմ լուի, առ որ քարինք աղաղակեն, ես ոչ զօրեմ ծրարել ի սրտի զորոյ բորբոքեցին, և ազգն զկեցուցին, ամենայն հայրենասէր զգայ տանջանօք և հավիտեանս ավաղեսցէ տոշորմամբ»:

Իսկ ի՞նչ է տեսել Աբովյանը էջմիածնում, ի՞նչն է, որ ստիպել է նրան խոսել, արտահայտվել, այլևս չռել:

Աբովյանն ասում է, որ կովկասյան լրագրերը ճիշտ չեն ներկայացնում ժողովրդի միճակը՝ պատկերելով հայ ազգը փառքի և բարեբախտության մեջ: Աբովյանն այդ լրագրերը կոչում է կեղ-

ծավոր, հեղինակներին՝ ստագիրներ կեղծապատիր դիմակներով, իսկ անհիմն գովեստները՝ իսկության օդածայն շփոթ միայն:

«Զի՛նչ օգուտ և փառք մերազնեացյալ գաղատութենէ Հայաստանեայց, մինչ նոյն ինքն Հայաստան առաւել ևս ի խաւարի տգիտութեան դանդաջե, քան յաւուրս առաջինս ընդ բռնութեամբ բարբարոսաց»...

Աբովյանը նկատել է բարձրի ապականութիւն, առևտրի մեջ խաբէութիւն, ատելութիւն միմյանց նկատմամբ, վարքերի ամեն կարգի և կերպի ապականութիւն, զեղխութիւն, ընկերական և կոոնական սիրո խաբառ բացակայութիւն և այլն:

Իր դիտած երևույթների աղբյուրն ու առիթը Աբովյանը, որպէս լուսավորիչ, տգիտութիւնն է համարում:

Ո՞վ է մեղավոր:

Էջմիածինը, հոգևորականութիւնը, ավելի ճիշտ՝ այն ցավալի վիճակը, որի մեջ գտնվում է Էջմիածինը, այն ցած մակարդակը, որի վրա կանգնած է հայ հոգևորականութիւնը:

... «Եւ ուստի այս վիշապագլուխ աստ բարոյական, թէ ոչ ի պակասութենէ օրինաւոր և բարեկիրթ Հովոսաց, որոց միայն պարտ է լինել «փոյթ և նկրտումն» հովուել և դարմանել զազգն արդարութեամբ և ուղղութեամբ»:

Եւ Աբովյանը իր նամակում տալիս է Էջմիածնի անկման բավական արտահայտիչ նկարագիրը: Ընկերություններ կազմակերպելու, դպրոցներ բանալու, մի խոսքով հայրենիքը լուսավորելու փոխարեն «ի Էջմիածին և առ աղբերը հաւատոյ և լուսոյ ազգին, զգոմշագեօրն մեծուցանեն և զգոմս անասնոց բարեջարդեն»:

Ահա և Աբովյանի կողմից գծված հոգևորականության պատկերը:

«Ի Հայաստան և ամբողջաբար հաւատոյ ի քուն, ի պարապորդութիւն, խռովասիրութիւն, ի ծուլութիւն, ի բամբասանս և որկրամոլութեամբ զմիմիանս գերազանցեն»...:

Աբովյանը նամակում ասում է, որ ինքը մտադրութիւն ուներ իր հոգևորական կողմանը վերադառնալ, բայց ի՞նչն ալլա պետք է ջերմացնի իր և ընդհանրապէս այսպիսի միտքն ունեցողների սրտերը — գոմշագլուխ, թե ուսումնարանների բացակայութիւնը, հոյակապ գո՞մբ, գեղջիական դպրոցը, արդար անբավականութիւնը և բարեփոյթ անձերի տրտունջը ազգի մեջ դեպի Էջմիածինը, թե՛ հոգևորականների վարքը, հավատից շեղվելը:

Աբովյանը կատարում է մի մեծ և շատ էական ընդհանրացում.

«Կորեալ թշնամին հաւատոյ, այլ յարեալ եղեռնագոյն ևս թըշնամի, որ տապալէ զամենայն, այն է՝ կորուսիւն և խաւարամտութիւն հոգեւորականաց մերոց, որք կորուսանելով զհարկ և զվարկ իւրեանց յաշտ ազգին, ի կորուստ մատենն և ամենայն սրբութիւնն ա խնկաց և ազգապետաց»։—

Նկատենք, որ Աբովյանը, ինչպէս և լուսավորական շարժման այլ ներկայացուցիչներ, ունեցել է լուսավորված հոգեւորականի իդեալը։ Սրա մի պատճառն այն, կաշկանդող սահմանափակութիւնն էր, որ առաջ էր բերում հետամնաց իրականութիւնը՝ իր վնիբը դնելով առաջավոր մարդկանց մտածողութեան վրա։ Մյուս պատճառը այն էր, որ մեր լուսավորիչները ինքնուրույն պետութիւնից զրկված և աշխարհով մեկ ցրված՝ ժողովրդի համար եկեղեցին համարում էին այն ուժը, որն իբր թե պետք է կարողանար համախմբել բոլորին ազգային դարթոնքի շուրջը։ Նույնիսկ այնպիսի շրջան է եղել, երբ Աբովյանը, ինչպէս հայտնի է, միտք է հղացել նորից վերադառնալ իր հոգեւոր կոչմանը։ Այս, իհարկե, ցույց է տալիս այն հուսահատ դրութիւնը, որի մեջ գտնվում էր լուսավորիչ Աբովյանը իր ամեն մի քայլից առաջ՝ մի մեծ խոշորագոտի հանդիպելով։

Աբովյանը միշտ էլ քննադատական վերաբերմունք է ունեցել դեպի հայ հոգեւորականութիւնը։ Թե՛ «Վերք»-ում, թե՛ այլ փաստաթղթերում նա անընդհատ խարաղանել է հոգեւորականութեան մեծ մասի տգիտութիւնը, հասարակութիւնը և այլն։ Ամենից խիստ կերպով հոգեւորականութեան քննադատութիւնը նա տվել է «Նախաշավիղին» կցված գերմաներեն լեզվով գրված բացատրականում աշխարհաբարի կապակցութեամբ։ Նա ասում է, որ հոգեւորականութիւնը իր էգոիստական ձգտումներից ելնելով՝ պաշտպանում է եկեղեցական լեզուն և ամեն միջոց գործ դնում՝ աշխարհաբարի դեմ։ Ի միջի այլոց նկատենք, որ Աբովյանի քննադատութիւնը այդ փաստաթղթում վերաբերում է ոչ միայն հայ հոգեւորականութեանը։ Եվ այդ հանգամանքը հավանութիւն չի գտել Գիտութիւնների Ակադեմիայի պաշտոնական շրջաններում։ Չնայած այդ քննադատութեանը, Աբովյանը շարունակ համոզված է եղել, որ կարելի է և պետք է հոգեւորականութեանը վերակրթել։

Այժմ նրա հիասթափութիւնը կատարել է։

Աբովյանը այլևս ոչ մի հույս չի կարող կապել հոգեւորականութեան հետ, հոգեւորականութիւնը տգիտութեան մեջ է պահում

ժողովրդին, արգելք լինում նրան՝ նոր և լուսավոր կյանքով ապրելու: Աբովյանը հիասթափված է նաև Ներսես Աշտարակեցուց:

Նկատենք, որ Աբովյանը բավական մեծ հույսեր էր կապում Ներսեսի կաթողիկոսանալու հետ: Այդ վկայող փաստերը բավականաչափ շատ են: Նախ՝ Աբովյանի հայտնի նամակը Աշտարակեցուն: Հետո Աբովյանի թղթերի մեջ պահպանվել է այն ճառը, որ նա պատրաստել է Ներսեսի ժամանման օրը ասելու համար, ինչպես և այն ոտանավորը, որ նա արտահայտել է իր հույսերը:¹

Աբովյանի հույսերը չարդարացան:

Եթե մեկ կամ երկու տարի առաջ Աբովյանը Ներսեսից դժգոհ էր, որ իր առաջադրած խնդիրներից ոչ մեկին նա զբաղված չէր, ապա այժմ, այս նամակը գրելիս, Աբովյանը վերջնականապես համոզվել է, որ համենայն դեպս Աշտարակեցին չէ այն մարդը, որի հետ կարելի է ժողովրդի լուսավորության գաղափարը կապել:

Աբովյանը հուզված է Աշտարակեցու դեմ, որ կաթողիկոսական գործերը թողած՝ մեկնել է Թիֆլիս և զուր տեղը ժամանակ է հորցնում այնտեղ և այդ այն ժամանակ, երբ էջմիածնում կատարյալ թշվառություն է տիրում: Աբովյանն ասում է, որ էջմիածնի գահի վրա բազմած է տգիտությունը, իսկ աչքի ընկնող հոգևորականները չեն զգում անկումը, որի մեջ են այժմ իրենք:

Իսկ մի տեղ շատ ավելի որոշակի է ասված. դիմելով Ներսես Աշտարակեցուն՝ Աբովյանն ասում է, որ ինքը և շատ ուրիշները մեծ հույսեր էին կապում նրա հետ: Հանձին Աշտարակեցու, Աբովյանը, ըստ երևույթին, պատկերացնում էր մի նոր Մխիթար աբբա, որ իր հետևորդների և աշակերտների հետ մի մեծ, մինչ այդ չեղած գործ է սկսելու հայրենիքում՝ բոլոր լուսավոր մարդկանց համախմբելով իր շուրջը:

Աբովյանը չի թաքցնում իր երբեմնի ոգևորությունը և հույսերը, որ կապել է ինքը Աշտարակեցու հետ: Անկում է, խորք անկում: Եվ վաղեմի փառաբանությունը փոխարինում է հանդիմանությունն ու մեղադրանքը:

«Զբազումս տառաբախտ յետնորդաց Զերոց՝ որոց ազգն պատուհալ, այլ ոչ հաւատաացէ, այլ ոչ տացէ զձեռն յօժանդակութեան», — հայտարարում է Աբովյանը:

Աբովյանը, ինչպես հայտնի է, այն համոզման է եղել, որ Հայաստանը պետք է ռուս պետաիրանության հովանու տակ գտնի իր

¹ Աբովյանի արխիվ. № 48:

խաղաղությունը: Իր նշանավոր վեպում արտահայտած հիացումը, խրախուսագիտության ղգացումը տարածվում էր ոչ միայն ռուսների, և Ռուսաստանի, այլև ռուսաց թաղավորի, նրա պետականության վրա ևս: Կյանքի վերջին տարիներին Աբովյանն անշուշտ ապրեց որոշ հուսախաբություն: Մնալով ռուսական կուլտուրայի եռանդուն պրոպագանդիստներից մեկը հայ իրականության մեջ, Աբովյանը չէր գտնում արդարացած այն հուշերը, որ մի ժամանակ ուներ ինքը: Այս եղրակացությանը, սակայն, որպես ընդհանրացած մտքի, մինչև հիմա Աբովյանի որևէ գրվածքի կամ փաստաթղթի մեջ չենք հանդիպել: Իրականությունը շատ առիթներ է տալիս, և այս դժգոհությունը գնալով պետք է խորանար: Բայց դա ի՞նչ էր — դժգոհություն ռուս միապետականությունից ընդհանրապես թե մասնավոր շինովնիկներից, թեկուզ բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, ասենք ինչպես գեներալ Շրամ երկրորդը կամ մի ուրիշը, մի խոսքով՝ ով-որ արգելք էր դառնում լուսավորական գործունեության: Նա հասկանո՞ւմ էր արդյոք, որ այս կամ այն պաշտոնյայի քայլը կառավարության քաղաքականության մի արտահայտությունն է. թե՞ վերագրում էր այդ մարդու հայացքին, անհատականությանը, անձնական վերաբերմունքին գեպի ինքը կամ նույնիսկ գեպի հայ ժողովուրդը:

Աշտարակեցուն ուղղված այս նամակը, որքան մեղ հայտնի է, առաջժամ միակ փաստաթուղթն է, ուր հուսախաբության շրջան ապրող Աբովյանը արտահայտվել է ռուսական միապետության մասին, և այս նամակը այդ շատ բարդ, ուսումնասիրության կարող խնդրի մեջ մի որոշ պարզություն է մտցնում:

Աբովյանը մի քանի անգամ այս նամակում հարց է տալիս, թե ի՞նչ օգուտ, ինչ փառք կամ ինչ բարեբախտություն Հայաստանի քաղաքական ազատությունից: Ըստ սրում, շատ հետաքրքիր է, որ Աբովյանն ապում է, որ ռուսների տիրապետության տակ անցնելով Հայաստանը քաղաքական ազատություն է ձեռք բերել: Նրան անսահման ցավ է պատճառում, հուզում, վրդովում, որ այդ ազատության պտուղներն այն չեն, ինչ որ պետք է լինեին:

Ո՞ւմ է նա մեղադրում. կառավարությանը թե հոգևորականու-թյանը:

Այս նամակում հարվածը գրեթե ամբողջությամբ ուղղված է հոգևորականության դեմ: Այս ճիշտ է. Բայց այն ամենը, որ տեղի էր ունենում կյանքում, որի համար այնքան վրդովվում է նա, կրակի տակ առնում եկեղեցին, նրա ներկայացուցիչներին, Աբո-

«լյանի ասելով, տեղի է ունենում «ընդ թեօվք խնամած ամենաօրհնեալ Տէրութեան ռուսաց»։ Կամ մի ուրիշ տեղ էլ ասում է. «ընդ վարագուրաւ պաշտպանութեան օրինաց» և այլն։ Իսկ մի այլ տեղ, հիշելով, թե ինչպէս անցյալում էջմիածինը ձգտում էր հայ կուլտուրայի կենտրոն դառնալ՝ Աբովյանն ասում է. «Յաւուրս մեծազօր արքային նիկողայոսի և հզօր տէրութեանն ռուսաց գոմեշք և էշք պարտին զովանալ ի լիճս և պարա[ր]տանալ ի գոմս մեծակառոյց»։

Աբովյանի վրդովմունքն ուղղված է և հոգեւորականության, և միապետության դեմ։ Ինչո՞ւ հայ հոգեւորականությունը երկրի «քաղաքական ազատությունից» օգտվելու փոխարեն՝ թույլ տվեց, որ «տոլովորդը մնա տգիտության մեջ, որ բարբերի ապականություն և անառակություն տարածվի։ Ինչո՞ւ էջմիածինը լուսավորության կենտրոն դառնալու փոխարեն՝ աննախընթաց անկում է ապրում։ Չէ՞ որ կարծես ճիշտ հակառակը պետք է լիներ։ Իսկ կառավարությունն ինչո՞ւ է թույլ տալիս, նույնիսկ հովանավորում։

Այս է Աբովյանի եզրակացությունը։ Առաջին միտքը նա պարզ և որոշ է արտահայտել, երկրորդ միտքը՝ հստակ ձևակերպում չի գտել, ավելի ակնարկի բնույթ ունի։

Մենք գործ ունենք Աբովյանի աշխարհայացքի զարգացման այն շրջանի հետ, երբ նրա հուսալիսարությունը, ճիշտ է, դեռ բավական մոթ և անորոշ ձևերով, բայց կարծես արդեն սկսում է շոշափել առանձին երևույթների մեջ եղած կապերը, ընդհանրությունները։

Աբովյանն այս նամակը գրել է 1847-ին, բայց ե՞րբ, ո՞ր ամսին՝ հայտնի չէ, գուցե և տարեակգրին։ Նույն տարին, սակայն արդեն աշնանը գրվել է Շահնազարյանին ուղարկված նամակը, որ արտահայտված է շատ որոշակի ձևով Սիբիր ուղարկվելու երկյուղը։ Արդյոք այդ երկու նամակներն իրար հետ կապված չեն կամ նույնիսկ մեկը մյուսի հետևանք չեն։

Մի բայց ևս, և Աբովյանի դժգոհությունները գուցե և հանգեին քաղաքական ընդհանրացման — միապետականության բացասման մտքին։ Աբովյանը չհանգեց այդ մտքին, բայց նրա անձնազոհ գործունեությունը հայրենիքի լուսավորության համար ոչ միայն հաշտ չէր կովկասյան ժողովուրդների նկատմամբ միապետության բռնած դիրքի հետ, այլև օբեկտիվորեն ուղղված էր ցարիզմի վարած ռուսացման քաղաքականության դեմ։

Ցարիզմի բացասմանը հայ հասարակական-քաղաքական մտքի

զարգացումը հանգեց հետո՝ հանձին նախնականի և նրա զինակիցներին: Երկու Ռուսաստանի՝ դեմոկրատական և ռեակցիոն Ռուսաստանների գիտակցությունը հայ առաջավոր դեմոկրատական միտքը ունեւոյցիոն ընդհանրացման բարձրացրեց — ուսա ժողովրդի հետ՝ ընդդեմ ռուսական ցարիզմի:

* * *

Այն մի քանի լուսաբանությունը, որ տալիս ենք այս փաստաթղթի կապակցութեամբ, իհարկե, չեն սպառում նամակի բոլոր կողմերը: Չենք կասկածում, որ այս նամակը դեռ շատ ուշադրություն է դրաւելու: Մոտ ապագայում և հետո, դեռ երկար ժամանակներ, բանասիրական միտքը այստեղ կգտնի նոր կողմեր, և շատ հավանական է, որ դրանց լույսի տակ էլ առանձին խնդիրներ գուցե և բոլորովին այլ լուծում ստանան: Նամակի վերջում Աբովյանն ասում է, որ շատ ավելի ասելիք ունեք, բայց իր վրդովմած սիրտը ուժ և զորութիւն չի տալիս՝ շարունակելու խոսքի ընթացքը: Այս խոսք չէ կամ միայն ձե, որ Աբովյանն ասել է նամակն ավարտած լինելու համար: Խոսքի ամբողջ ընթացքը վկայում է, որ նամակի հեղինակն իսկապէս շատ ավելի ասելիք ունի, քան կարողացել է արտահայտել նամակի սահմանափակ ծավալում: Մի տեղ նա հարցնում է, ի՞նչպէս կարողանա թաքցնել վերքերը, որ օրըստօրեմբ աղգի բոլոր մարմինը գիշատելով խորանում է:

Աբովյանը դիտել է կյանքը, տեսել ու նկատել, երբեմն խոսել, արտահայտվել, երբեմն լռել, հազիվ զսպել իրեն, մեկ հուսահատվել, մեկ նորից հուսադրվել, բայց միշտ կյանքի մեջ է եղել, հասարակության մեջ, մարդկանց հետ: Եվ փաստերն ու տպավորությունները կոտորակվել են, լեռնացել մեծ լուսավորչի հոգում՝ մի օր, մի տեղ հրաբխի պես ժայթքելու համար: Կարդում և զգում ես, որ այս նամակը Աբովյանը գրել է ահեղ հուզմունքի մեջ, ներսից ամբողջապէս աշրվելով: Այդ նամակից մեզ հետ խոսում է վիրավորված հայրենասիրը: Դա սովորական վերք չէ, այդ վերքը սրտի մեջ է: Այլևս անկարող ցավերին դիմանալ, այլևս չկամենալով համբերել, լռել՝ Աբովյանի այնքան զգայուն հոգին այժմ ցասումնացած՝ շանթեր ու կայծակներ է արձակում:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0624563

[504.]

4m4
810